

CIVILIA

Odborná revue pro didaktiku
společenských věd

Snaha politických stran o regulaci médií veřejné služby
Tomáš Jarmara

Právní úprava postavení sociálního pedagoga
v českém a slovenském školství
Zdenka Nováková

Zrod moderního státu a veřejné správy
v českých zemích aneb služební zákon
Lukáš Valeš

Vor 25 Jahren: Das (nahezu) gewaltlose Ende
der totalitären Systeme in Mitteleuropa
Stefan Winckler

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2015

Ročník 6 | Číslo 1

CIVILIA: Odborná revue pro didaktiku společenských věd
Ročník 6, číslo 1

Mezinárodní redakční rada:

prof. Dr. Bettina Alavi (Pädagogische Hochschule Heidelberg),
prof. PhDr. Zdeněk Beneš, CSc. (Univerzita Karlova v Praze),
doc. PhDr. Blažena Gracová, CSc. (Ostravská univerzita v Ostravě),
prof. PhDr. František Mezihořák, CSc., Dr.h.c. (emeritní profesor
Univerzita Palackého v Olomouci),
PhDr. Denisa Labischová, Ph.D. (Ostravská univerzita v Ostravě),
prof. Dr. phil Dr. habil. Mihály Sári (Hochschule „Eötvös József“ Baja, HUN),
prof. PhDr. Erik Mistrík, CSc. (Univerzita Komenského v Bratislavě, SVK),
prof. PhDr. Josef Oborný, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislavě, SVK),
doc. Mgr. Tomáš Jarmara, Ph.D. (Ostravská univerzita v Ostravě),
dr. hab. Aleksandra Trzcielińska-Polus (prof. Uniwersytetu Opolskiego, POL),
prof. PeadDr., Mgr. Miroslav Vaněk, Ph.D. (Ústav pro soudobé dějiny
AV ČR, v.v.i.),
prof. Dr. Rudolf Wichard (Pädagogische Hochschule Schwäbisch Gmünd, GER).

Odpovědný redaktor: Mgr. Pavel Krákora, Ph.D.

Technický redaktor: Václav Kotrman

Pro Univerzitu Palackého v Olomouci vydalo Nakladatelství Epocha s. r. o.
Praha 2015

Vychází dvakrát ročně

Reg. č.: MK ČR E 19778

ISSN 1805-3963

Obsah

<i>Tomáš Jarmara: Snaha politických stran o regulaci médií veřejné služby . .</i>	<i>4</i>
<i>Zdenka Nováková: Právní úprava postavení sociálního pedagoga v českém a slovenském školství</i>	<i>16</i>
<i>Liudmila Volakhava: Sovětskost v běloruské identitární matici</i>	<i>30</i>
<i>Lukáš Valeš: Zrod moderního státu a veřejné správy v českých zemích aneb služební zákon</i>	<i>83</i>
<i>Jaroslav Buček: Grilling politikov v mediálnom dialógu s moderátorom. . .</i>	<i>97</i>
<i>Martina Fasnerová: Studie jednotázného lineárního písma žáků na 1. stupni základní školy v České republice</i>	<i>111</i>
<i>Stefan Winckler: Vor 25 Jahren: Das (nahezu) gewaltlose Ende der totalitären Systeme in Mitteleuropa</i>	<i>127</i>

Snaha politických stran o regulaci médií veřejné služby

Tomáš JARMARA

Effort of Political Parties for Regulation of Public Service Media

Abstract: The paper deals with the efforts of the Czech political parties on regulation and control of public service media, especially public television, which intensified after the conclusion of the so-called Opposition agreements between the Czech Social Democratic Party and the Civic Democratic Party in 1998

Key words: Media, Public service media, Public television, Political parties, Media council, Community media.

Úvod

Jedním z charakteristických rysů moderních demokracií je zvýšený zájem politických elit o získání vlivu na masová média. Jednou z využívaných metod je snaha nastavit regulační a případně legislativní prostředí zvláště pro média, které nějaké formě regulace podléhají, tak, aby byl příznivý pro rozhodující politické síly. Obzvláště parlamentní prostředí umožňuje politickým stranám určovat legislativní rámec médií obecně a zejména pak pro státem regulovaná média veřejné služby, které by v ideálním případě měly být kontrolovány institucemi nezávislými na politické moci. Ideální model, který by zcela dokázal uchránit média veřejné služby od politických tlaků, neexistuje.

Pravidla regulace veřejnoprávních médií se v jednotlivých státech různí. Přesto lze vypořádat, že jsou latentně přítomny snahy politiků upravovat legislativní pravidla pro veřejnoprávní média ve svůj prospěch. Zejména nepřímým tlakem, který se přesouvá do vytváření regulačních institucí, způsobu nominace členů mediálních rad nebo nastavení pravidel financování.

Z expertních analýz vyplývá, že v evropském mediálním modelu je trvale přítomný „stálý a prostupující vliv politických stran na oficiálně autonomní regulační orgány“ (Open Society Institute, 2005, s. 48). Přitom existují rozdílné způsoby nominace mediálních rad. Například vliv politických stran v Německu je menší, protože své zástupce do mediálních rad jsou oprávněny navrhnout odbory, církve, náboženské organizace, univerzity a občanská sdružení (srov. Open Society Institute, 2005). Naopak vliv politických stran je silnější v tzv. smíšených systémech, kde je sice vyšší počet nominujících, ale obvykle se jedná o prezidenta, parlamentní komory nebo mediální rady parlamentu. Nominace sice v některých případech vycházejí od nejrůznějších korporací, avšak mnohdy se spíše jedná o formální nominaci předjednanou s politickými stranami.

V demokracii je tak vždy latentně přítomno nebezpečí provázání politiky s ekonomickými zájmy podnikatelských skupin, především v zemích s relativně malým mediálním trhem, který lze snadněji ovládnout a tím kontrolovat život společnosti. Přičemž je zřejmé, že Česká republika patří do této kategorie zemí. Je ovšem zřejmé, že Česká republika není v této situaci sama. Mezi mediálními experty se velmi často objevují názory, že veřejnoprávní média v postkomunistických zemích zcela selhala, respektive se nepodařilo pro ně vytvořit dostatečné legislativní prostředí, které by jim umožnilo plnit svou funkci. Mihály Gálík například tvrdí, že politici neustále intervenují do práce médií veřejné služby, úmyslně vytváří legislativu, jež jim tyto intervence umožňuje a slabá občanská společnost jim v tom nedokáže zabránit (Gálík, 2010). Rovněž Karol Jakubowicz ve své studii uvádí, že ve většině postkomunistických zemí neplní veřejnoprávní média řádně svou funkci. Předkládá výčet klíčových argumentů pro svá tvrzení, ke kterým patří:

- tradiční a špatně vytvořenou řídicí a organizační strukturu médií, která není schopna rozhodování a řízení média;
- trvalý a silný politický vliv, který má za následek to, že než o nezávislých veřejnoprávních médiích lze hovořit spíše o „parlamentních“ sdělovacích prostředcích;
- časté krize managementu veřejnoprávních médií s rychlou obměnou jejich vedení;
- nedostatek finančních prostředků a pořadů, které neumožňují konkurovat komerčním médiím;
- příliš malý mediální trh;
- nedostatečná společenská podpora a politická kultura ve věci dodržování demokratických hodnot dotýkajících se médií veřejné služby, ale i obecné povahy (Jakubowicz, 2013).

Zvláště v případě posledního bodu Jakubowicz vidí problém v tom, že ve společnosti nezakořenila myšlenka, že média veřejné služby jsou politicky a společensky nesmírně důležitá, společnost nepovažuje za důležité hájit nezávislost a autonomii médií veřejné služby a je pasivní ke stavu, ve kterém justice není schopna zaručit právní rámec jejich nezávislosti a jejich faktické ovládnutí státní aparátem a politickými elitami (Jakubowicz, 2013).

Uvedená kritika se v mnohém dá aplikovat na vývoj a stav veřejnoprávních médií v České republice. Cílem tohoto příspěvku je historická analýza postoje českých politických stran k médiím veřejné služby, zejména veřejnoprávní televize, kdy se prokazatelně objevila snaha o její ovládnutí či minimálně politickou regulaci.

1. Snaha o ovládnutí a regulaci médií veřejné služby

Stejně jako v dalších postkomunistických zemích procházejících demokratickou tranzicí byly i v České republice typickým jevem politické tlaky na média veřejné služby. Snaha o ovládnutí či regulaci médií veřejné služby se začal výrazně projevovat právě po uzavření opoziční smlouvy mezi Občanskou demokratickou stranou a Českou stranou sociálně demokratickou po volbách do Poslanecké sněmovny PČR v roce 1998.

Obě dominantní politické strany začaly kooperovat v řadě agend, jakými byly změny ve financování politických stran, charakteru volební soutěže přeměnou volebního systému, odmítavého postoje k občanské společnosti a neziskovému sektoru a rovněž v oblasti zvýšené snahy o posílení svého vlivu na média veřejné služby. Tyto tendence lze označit v kontextu teorie Petera Maira a Richarda S. Katze za kartelizaci politického systému (srov. Katz, Mair, 1993).

Následná analýza se s ohledem na celkový větší význam televizního než rozhlasového vysílání soustředí na Českou televizi. Klíčovým orgánem České televize je Rada České televize, jejímž prostřednictvím podle zákona č. 483/1991 Sb., o České televizi, je uplatňováno právo veřejnosti na kontrolu činnosti ČT. Zatímco podle řady mediálních analytiků byly do první Rady ČT (1992–1997) zvoleny vesměs nezávislé osobnosti (Šmíd, 1993).¹ Parlamentní strany si však velmi rychle začaly uvědomovat možnosti, které jim zákon dával ve vztahu k veřejnoprávní televizi. Druhá rada již proto byla v roce 1997 primárně volena podle politického klíče, ODS získala tři členy rady, ČSSD tři, KDU-ČSL dva a ODA jednoho člena rady.² Složení rady však přesto nebylo odbornou veřejností vnímáno jako výsostně stranické, když se jejím předsedou stal Ivo Jiráček, mediální analytik z univerzitního prostředí. Prostřednictvím Stálé parlamentní komise pro sdělovací prostředky, ve které měly majoritní zastoupení smluvně-opoziční strany a předsedou byl poslanec Ivan Langer (ODS), počal po volbách v roce 1998 vzrůstat politický tlak na Radu ČT i samotnou veřejnoprávní televizi. Komise opakovaně konstatovala, že publicistické a diskuzní pořady jsou nevyvážené a že v nich vystupují „osoby spojené s hradem, či reprezentující nikým nevolené zástupce veřejnosti“.³ Situace vyvrcholila v dubnu roku 2000 odvoláním Rady ČT. Jednalo se o historicky první odvolání Rady, navíc v polovině výkonu jejího mandátu. Za pozornost stojí i skutečnost, že Poslanecká sněmovna k tomu aktu nepotřebovala ani zákonem daných šest měsíců. Během jednoho dopoledne byla v průběhu 22. schůze sněmovny přijata dvě usnesení, ve kterých bylo konstatováno, že Česká televize neplní své poslání podle § 2 zákona č. 483/1991 Sb., o České televizi, a následně byla třetím usnesením celá Rada ČT odvolána.⁴ Poslanecká sněmovna pak obratem nominovala novou devítičlennou radu

s majoritním zastoupením ČSSD a ODS, které získaly čtyři, respektive tři členy rady, zbývající dva posty si mezi sebe rozdělili zástupci dvou menších stran, KDU-ČSL a Unie svobody. V řadě českých médií zazněla vyjádření mediálních analytiků, kteří považovali volbu rady nejen za politickou, ale výsostně stranickou s ohledem na fakt, že noví členové rady byli přímo členové jednotlivých politických stran nebo osoby se stranami dlouhodobě kooperující.

V této souvislosti se objevuje i další doprovodný kartelizační prvek mající souvislost se získáváním finančních zdrojů státu. Zatímco ještě v roce 1992 předsednictvo ČNR odmítalo honorovat členství v mediálních radách jinak než jako veřejnou funkci, za jejíž výkon se měla podle §124 zákoníku práce vyplácet přiměřená náhrada ušlé mzdy, pozdější Poslanecká sněmovna, která do rady volila členy politických stran nebo spřízněné osoby, tuto náhradu průběžně navyšovala. V roce 1998 činila 13 000 Kč (pro předsedu 20 000 Kč) a po novelizaci zákona o České televizi v roce 2001 se ustálila na 80 procentech průměrné měsíční mzdy zaměstnanců České televize za předcházející kalendářní rok, v případě místopředsedy 103 % a předsedy 127 %). Počet členů Rady ČT byl zároveň zvýšen z devíti na patnáct a bylo prodlouženo i jejich funkční období z pěti na šest let.⁵

Za kartelizační prvek lze považovat i rozsáhlou novelu č. 39/2001, která změnila proceduru volby Rady ČT, zvýšila, jak již bylo uvedeno, počet jejích členů, ale i výrazně rozšířila její působnost. Podle předkladatelů novely zákona č. 39/2001 mělo rozšíření počtu členů Rady posílit veřejný aspekt kontroly veřejnoprávního média, stejně jako změna procedury. Oba prvky měly společně „zajistit větší reprezentativnosti Rady ve vztahu k množství rozdílných organizací, jež mohou navrhnout kandidáty na členy Rady“.⁶ V praxi však ustanovení změnu nepřineslo, protože se ukázalo, že pro politické strany není problém navrhnout preferované kandidáty prostřednictvím různých organizací, které v zákoně nejsou taxativně vyjmenovány, a následně je schválit. Navíc o nominantech v první fázi rozhodoval volební výbor Poslanecké sněmovny, tedy politické strany. Praxe v dalších letech ukázala, že členy Rady ČT se nezhledka stávali lidé spojení s politickými stranami, což bylo pravidelně kritizováno ze strany tisku, profesních sdružení i

nezávislých iniciativ. Pro ilustraci lze uvést typické příklady obsazování členů Rady ČT: v roce 2005 byl členem Rady ČT a od roku 2007 jejím předsedou Jiří Baumruk, který byl mluvčím volební kampaně ODS v Praze ve volbách v roce 2002 a v letech 2003 až 2007 působil jako mluvčí úřadu městské části Praha 5, vedené kontroverzním starostou Milanem Jančíkem (ODS). V posledních pěti letech také byli členy Rady tři bývalí poslanci za ČSSD (Jan Prokeš, Jitka Kupčová, Miroslav Kučera) a řada radních má více či méně skryté vazby na tyto dvě strany. Podle studentské iniciativy *Inventury demokracie 2009* byla dokonalým příkladem radní Eva Svobodová, manželka poslance ODS Richarda Svobody a sestra a asistentka poslance ODS Waltra Bartoše.

Další oblast, ve které novela přinesla zpřesnění a rozšíření původního znění zákona, se týkala působnosti Rady ČT (§ 8). Rada počínaje rokem 2001 nově kontrolovala rozpočet České televize (dosud jen schvalovala), dále nově schvalovala Kodex ČT a dohlížela na plnění úkolů veřejné služby v oblasti televizního vysílání. Kodex České televize ovšem musí rada předkládat Poslanecké sněmovně ke schválení, což například podle Moravce (2005, s. 59) pouze prohloubilo závislost veřejnoprávních médií na politické reprezentaci. Rada za tímto účelem může vydávat stanoviska a doporučení týkající se programové nabídky, schvalovat dlouhodobé plány programového, technického a ekonomického rozvoje a zřizovat Dozorčí komisi ČT. Jediným „omezením“ Rady je podle odstavce 4, § 8, zákaz členům Rady přímo zasahovat do tvorby a vysílání televizních pořadů.

Shrnutí závěrem, novela zákona a aktuální legislativní ošetření celé oblasti elektronických médií dává politickým stranám extrémně silnou pozici, kdy jsou obě mediální rady: RRTV Rada pro rozhlasové a televizní vysílání (RRTV) a Rada České televize (RČT), voleny pouze jedním tělesem, kterým je Poslanecká sněmovna PČR. Podle některých kritiků jsou média nejslabším článkem demokracie v České republice s cíleně oslabovanou pozicí veřejnoprávních médií, především České televize. Česká televize je řízena radou volenou výlučně Poslaneckou sněmovnou, ale sněmovna rozhoduje i o výši koncesionářských poplatků a délce reklamního času. Podle Michala Klímy je snahou politických stran potlačit aktivní roli veřejnoprávních

médií při odkrývání korupce, propojení politiky a byznysu a finanční vydírání má Českou televizi přimět k rezignaci na veřejnou kontrolu politiky (srov. Klíma, 2006).⁷

Je také nutno vidět, že i další regulační orgán Rada pro rozhlasové a televizní vysílání (RRTV), rovněž výlučně volený Poslaneckou sněmovnou, může například udělováním licencí rozšiřovat svůj vliv do oblasti komerčních médií, nehledě na samotnou Poslaneckou sněmovnu rozhodující o omezení, nebo rozšíření reklamního času v médiích veřejné služby. Soukromé televizní a rozhlasové stanice tak mohou být více náchylné k udržování dobrých vztahů s politickými stranami, které rozhodují o tom, jakou část inzerce ponechají v rukou médií veřejné služby.

Kartelizační tendence se může projevat také snahou o regulaci soukromých médií. Za pozornost stojí vztah RRTV k vysílání soukromých televizních stanic. Podle zpráv médií po natáčení diskuzního pořadu Sedmička komerční TV Nova proběhla v září roku 1999 neformální schůzka jejího ředitele Vladimíra Železného s předsedou ODS Václavem Klausem a předsedou ČSSD Milošem Zemanem.⁸ Podle mediálních analytiků začala být TV Nova poté vhodným nastolování témat (agenda setting), či naopak zamlčováním některých skutečností (agenda cutting), vstřícná k oběma smluvně opozičním stranám (srov. Osvaldová, 2009).⁹ Televize se začala zaměřovat na šíření negativního obrazu politiků Čtyřkoalice a přinášela rozsáhlé reportáže bulvárního charakteru týkající se prezidenta Václava Havla a jeho rodinných příslušníků. Svou roli zde sehrály dvě klíčové události. První okolností bylo, když Rada pro rozhlasové a televizní vysílání, ovládaná zástupci smluvněopozičních stran, umožnila řediteli TV Nova Vladimíru Železnému převod vysílací licence z americké společnosti CME na společnost CET 21 a nově vzniklou servisní společnost Česká produkční 2000. Tento krok později vedl k prohraným arbitrážím státu za zmaření investice americké společnosti CME Ronalda Laudera.

Druhou zásadní okolností bylo fakticky automatické prodloužení licencí, a to pro obě soukromé televizní stanice: TV NOVA a TV Prima, a to bez nových licenčních podmínek až do roku 2017. Na jaře roku 2001 Poslanecká sněmovna hlasy poslanců ODS a ČSSD zákon

bez problému schválila, proti hlasovali poslanci čtyřkoaličních stran. Na návrh sociálnědemokratického poslance Bohuslava Sobotky byla stanovena podmínka prodloužení celoplošné televizní licence, kterou byl správní poplatek ve výši 200 miliónů Kč (varianty 600 a 800 miliónů Kč neprošly). Podle mediálních analytiků byla výše poplatku především v případě TV Nova velmi nízká s ohledem na oficiálně zveřejňované hospodářské zprávy, kdy průměrná výše ročního zisku společnosti ČNTS/TV NOVA byla před odpisy a zdaněním ve výši kolem jedné miliardy korun.¹⁰ V sousedním Maďarsku se srovnatelnou velikostí televizního trhu byla desetiletá televizní licence v aukci ohodnocena částkou kolem dvou miliard našich korun. Správní poplatek 200 miliónů za prodloužení licence bez zásadních změn licenčních podmínek, které by případně generovaly televizím další náklady, byl hodnocen jako zastírající akt, kdy text nového zákona vycházel vstříc komerčním vysílatelům a to nad rámec evropských standardů. Nestandardnost a účelovost dvě stě milionového správního poplatku byla zřejmá i z toho, že nevznikl na základě úvahy odborného regulačního orgánu, ale jako jednorázový paušální poplatek stanovený „politicky od stolu“ bez ohledu na to, že tržní hodnoty celoplošných frekvencí mohou být rozmanité.

Politická účelovost rozhodnutí poslaneckých klubů ODS a ČSSD byla zřejmá, stranické zájmy a snaha o dobré vztahy s privátními televizními stanicemi převážily jednoznačně nad zájmem veřejnosti a tento postoj by se dal charakterizovat jako kartelizační, kdy politické strany využívají regulační orgány a legislativní proces nikoliv ve prospěch společnosti, ale svůj vlastní.

Závěr

Výše uvedená analýza ukázala na extrémně silnou pozici českých politických stran, kdy obě mediální rady: Rada České televize (ŘČT) a Rada pro rozhlasové a televizní vysílání (RRTV), jsou voleny pouze jedním tělesem, kterým je Poslanecká sněmovna PČR. V případě Rady veřejnoprávní televize sice podle zákona č. 483/1991 Sb., o České televizi mohou podávat návrhy kandidátů organizace a sdružení představující kulturní, regionální, sociální, odborové, zaměstnavatelské, náboženské,

vzdělávací, vědecké, ekologické a národnostní zájmy. Praxe je ovšem taková, že se v mnoha případech jedná pouze o formální nominaci, protože členy Rady se povětšinou stávají bývalí politici (poslanci, senátoři) nebo osoby s úzkými vazbami na politické strany. Česká média veřejné služby tak představují slabý článek demokracie v České republice, protože se zdá, že jejich pozice je cíleně oslabována politickými stranami. Současný stav je takový, že Česká televize je řízena Radou volenou výlučně Poslaneckou sněmovnou, mimo tuto skutečnost je to opět Poslanecká sněmovna, která rozhoduje i o výši koncesionářských poplatků a délce reklamního času. Přitom regulace médií veřejné služby nepřímou ovlivňuje i privátní média. Případné omezení nebo rozšíření reklamního času České televize a Českého rozhlasu dává politikům příležitost rozšířit svůj vliv i do oblasti komerčních médií. Soukromé televizní a rozhlasové stanice mohou být více náchylné k udržování dobrých vztahů s politickými stranami, které rozhodují o tom, zdali vůbec a jakou část inzerce ponechají médiím veřejné služby.

V této souvislosti stojí za pozornost, že s výjimkou hnutí Úsvit všechny politické strany, které v posledních předčasných volbách do Poslanecké sněmovny PČR v roce 2013 uspěly a staly se parlamentními stranami, věnovaly ve svých volebních programech značnou pozornost mediálnímu zákonům, kdy avizovaly potřebu změny mediální legislativy.

Hnutí ANO by chtělo rozšířit pravomoci NKÚ i na média veřejné služby, kdy Kontrolní úřad by nově mohl prověřovat hospodaření České televize, Českého rozhlasu a České tiskové kanceláře. TOP 09, vedle obecné proklamace o potřebě obsazovat mediální rady profesionály nezávislými na politických tlacích nebo zájmech, navrhuje otevřít diskusi vedoucí ke stanovení ceny licenčních řízení a následného zpoplatnění licencí k provozování soukromého rozhlasového a televizního vysílání. ODS upozorňuje na „Berlusconizaci“ spočívající v nebezpečí spojování velkého finančního kapitálu se světem médií s politikou. Jako jeden z možných kontrolních mechanismů vidí větší odpovědnost veřejnoprávních médií. Prakticky pak navrhuje sloučení Rady Českého rozhlasu a Rady České televize s důrazem na vzdělávání zaměstnanců médií veřejné služby a posílení odbornosti mediálních rad a změnu

zákona o České tiskové kanceláři. KSČM klade důraz na roli veřejnoprávní televize a rozhlasu, které by měly sloužit veřejným zájmům, dále by otevřela otázku financování veřejnoprávních médií a nezávislé kontroly vyváženosti a objektivity informací ve veřejnoprávních médiích. Objevuje se zde i požadavek na prosazování čistoty a ochrany českého jazyka v médiích. KDU-ČSL navrhuje novelizaci zákona o České televizi a rozhlasu a úpravu zákonů o televizním a rozhlasovém vysílání, aniž by návrh konkretizovala, jeho záměrem má být posílení vlivu veřejnosti na jmenování nezávislých členů rady ČT a ČR. Z uvedených návrhů změny mediálních zákonů pak stojí za pozornost návrh ČSSD. Poprvé se v programu české politické strany objevuje návrh přijmout nový zákon o médiích obsahujících možnost vzniku tzv. komunitních médií.

Komunitní média jsou považována za jakousi třetí cestu, kdy média veřejné služby jsou fakticky „ovládaná“ státem, komerční média korporacemi, a naopak komunitní média vznikají z občanské společnosti a jsou řízena občany, takže do nich nemohou zasahovat korporace ani vlády (srov. Howley, 2012). Jedná se o média, která mohou představovat alternativu k mainstreamovým médiím s důrazem na lokálnost, podporu minoritních kulturních a uměleckých směrů, subkultur a etnických a jazykových menšin. Jedná se přitom o model, který je v Evropě funkční jak v oblasti televizního tak zejména rozhlasového vysílání. Pokud by se podařilo vznik komunitních médií právně ukotvení, tak jak je například přesvědčen mediální expert Henry Loeser, představovalo by to zásadní nástroj k demokratizaci médií s vytvořením různorodé a demokratické mediální scény.¹¹

Poznámky:

¹ ŠMÍD, M. *Média, internet, TV Nova a já*. Praha: ISV, 2000.

² Česká televize In <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/historie/ceska-televize-od-r-1993/obdobi-1998-1999>.

³ Česká televize In <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/historie/ceska-televize-od-r-1993/obdobi-1998-1999>.

⁴ *Stenoprotokol 22. schůze PS, 1998–2002*. In <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=183>

- ⁵ Sněmovní tisk 813, PS 1998–2002. In <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=183>
- ⁶ Sněmovní tisk 813, PS 1998–2002. In <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=183>
- ⁷ KLÍMA, M. *Nejslabší článek demokracie*. In *Mf Dnes* 17. 2. 2006.
- ⁸ Titulní stránka *Mf Dnes*: *TV Nova se stala vlivným spojencem ODS a ČSSD*. 2. 2. 2001.
- ⁹ OSVALDOVÁ, B. *Vytrženo z kontextu*. Brno: Tribun EU, 2009.
- ¹⁰ Zdroj *Finance-media.cz* In <http://www.finance.cz/aktuality/kalendar-zprav-ctk/>.
- ¹¹ http://www.rozhlas.cz/radiowave/rentgen/_zprava/porod-komunitnich-medii-v-cechach--1118700

Literatura:

- GALIK, M. Media Concentration within the Council of Europe and the European Union. In KLIMKIEWICZ, B. (ed.) *Media, Freedom and Pluralism*. Central European University Press, 2010.
- HOWLEY, K. (ed.) *Understanding Community Media*. Singapore: SAGE Publications, 2012.
- JAKUBOWICZ, K. *Nová ekologie médií – Konvergence a mediamorfóza*. Zlín: Verbum, 2013.
- KATZ, R., MAIR, P. Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. In *Party Politics*, 2/1993.
- KLÍMA, M. *Nejslabší článek demokracie*. In *Mf Dnes*, 17. 2. 2006.
- MORAVEC, V. *Etika a česká média*. In BERÁNEK, J., HEKERLOVÁ, S. *10 let v českých médiích*. Praha: Portál, 2005.
- OSVALDOVÁ, B. *Vytrženo z kontextu*. Brno: Tribun EU, 2009.
- ŠMÍD, M. *Média, internet, TV Nova a já*. Praha: ISV, 1993.

Seznam elektronických zdrojů:

- Česká televize In <http://www.ceskatelevize.cz/vse-o-ct/historie/ceska-televize-od-r-1993/obdobi-1998-1999>.
- Televize v Evropě: regulace, politika a nezávislost (2005). *Monitorující zpráva*. Open Society Institute Praha. Dostupné: <http://www.mediapolicy.org/tv-across-europe/>.

Kern European Affairs (2007). The State Of Community Media In *The European Union (Study)*. Directorate General Internal Policies of the Union, Policy Department Structural and Cohesion Policies, Culture and Education. In: [www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2007/408943/IPOL_CULT_ET\(2007\)408943_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2007/408943/IPOL_CULT_ET(2007)408943_EN.pdf).

Komunitní média, LOESER, H. In http://www.rozhlas.cz/radiowave/rentgen/_zprava/porod-komunitnich-medii-v-cechach--1118700.

Sněmovní tisk 813, PS 1998–2002. In <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=183>.

Stenoprotokol 22. schůze PS, 1998–2002. In <http://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=183>.

Kontakt na autora příspěvku:

doc. Mgr. Tomáš Jarmara, Ph.D.

Katedra výchovy k občanství

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity

Fráni Šrámka 3

709 00 Ostrava – Mariánské Hory

e-mail: tomas.jarmara@osu.cz

Právní úprava postavení sociálního pedagoga v českém a slovenském školství

Zdenka NOVÁKOVÁ

Legal Regulation of Social Educator Position in the Czech and Slovak Education

Abstract: The present article defines the historical aspects of the development of social pedagogy in the Czech Republic and Slovakia and aims at using legal documents to compare the legal status of social educator in the Czech and Slovak education system in relation to the possibilities of graduate education in the social context of social counseling at schools with regard to different concept conception counselling activities in the compared countries.

Key words: Development of social pedagogy, Social educator, Employability, Education, Advisory services, School legislation

Úvod

Sociální pedagogika je považována za poměrně mladou disciplínu, u které se odborníci často zabývají jejím obsahem a samotným opodstatněním existence sociální pedagogiky jako vědního oboru vůbec.

Ve školství mohou být absolventi sociální pedagogiky v České republice vedeni jako sociální pracovníci, vychovatelé, asistenti pedagoga, případně pedagogové volného času, neboť do této chvíle není pozice sociálního pedagoga legislativně podchycena ve výčtu jednotlivých

možných pedagogických profesí. Na Slovensku funguje sociální pedagog ve školství jako jedna z integrálních složek systému výchovného poradenství a prevence, lze v tomto smyslu tedy hovořit o maximální využitelnosti odbornosti sociálního pedagoga vzhledem k systémovému zajištění koncepce školských služeb.

V předloženém textu je věnován prostor možnostem uplatnitelnosti absolventa oboru sociální pedagogika s akcentem na jeho uplatnitelnost ve školství a poradenských službách v České republice a na Slovensku s ohledem na legislativní zakotvení této odborné profese.

1. Historický exkurz k vývoji sociální pedagogiky v České republice a na Slovensku

Vývoj sociální pedagogiky z historického úhlu pohledu probíhal v evropských zemích poměrně nárazově, od počátku docházelo ke značným vlivům na vývoj této disciplíny ze strany jiných disciplín, jako je pedagogika, filosofie, sociologie. V České republice kořeny sociální pedagogiky sahají již do období druhé poloviny 17. století, kdy její vývoj vychází z reakce na nežádoucí společenské jevy typu chudoba, krádeže aj.

V souvislosti s těmito faktory posléze v 19. století spojujeme prvního profesora filozofie a pedagogiky na Karlově univerzitě v Praze Gustava Adolfa Lindnera s užitím pojmu sociální pedagogika, jejíž cílem je zdůraznit sociální cíle výchovy a osvětu mezi dospělými (Kvapilová, 1996, s. 8).

Po roce 1948, kdy byla zakázána sociologie jako buržoazní pseudo-věda, byl vývoj sociální pedagogiky zcela přerušen. V polovině šedesátých let však začala vznikat sociologická pracoviště a byl vytvořen nový prostor pro rozvoj sociální pedagogiky (Kraus, Semrád, 2008, s. 135).

Teprve po roce 1989 zaznamenala v České republice sociální pedagogika zásadní zlom. Sociální pedagogiku se snaží jako vědní obor vymezit spousta odborníků, rozcházejí se však v šíři pojetí. Významná koncepce sociální pedagogiky však vychází z Krause, který se zaměřuje na typy prostředí a je pro něj stěžejní analýza prostředí, poskytování pomoci, přispívání ke zdravému životnímu stylu, reakce na globální

problémy, vytváření metod sociálně-výchovné činnosti a uplatnění poznatků z tohoto oboru v praxi (Bakošová, 2009, s. 36).

Na Slovensku na přelomu 18. a 19. století představitel osvětské filantropické pedagogiky Samuel Tešedík prosazoval vzdělání pro všechny vedoucí ke zlepšení sociální situace chudých. Na něj navázal první vysokoškolský profesor pedagogiky na Slovensku Juraj Čečetka, jež byl považován za velmi výraznou osobnost v oblasti sociální pedagogiky (Hroncová, 2008, s. 149–153).

Sociální pedagogika na Slovensku se rozvíjela především díky širokým zahraničním kontaktům a zkušenostem. Její základy jsou zde připisovány profesorovi O. Balázovi díky vedení Ústavu experimentální pedagogiky SAV v Bratislavě s oddělením sociální pedagogiky (Hroncová, 2008, s. 154–155).

Po roce 1989, obdobně jako v České republice, se sociální pedagogika začala vyvíjet poměrně nekoordinovaně, nicméně mnohem pružněji a se snahou zaměřením se na ověřování koncepcí sociálního pedagoga v praxi a aplikaci na sociálně a mravně narušené děti a mládež (Bakošová, 2009, s. 34).

2. Obecně k uplatnitelnosti absolventa oboru sociální pedagogika

V současné době lze již běžně obor sociální pedagogika studovat na několika vysokých školách v České republice i na Slovensku, a to v různých profilacích, dle specializace daného oboru. Uplatnění absolventa sociálního pedagogiky v České republice je však poněkud problematické z důvodu širokého záběru s mnoha možnostmi následného uplatnění.

Absolvent sociální pedagogiky je v České republice uplatnitelný dle Krause (2008, s. 205) v následujících rezortech:

- rezort školství, mládeže a tělovýchovy jako sociální pedagog ve školních klubech, družinách, domovech mládeže, dětských domovech na pozici vychovatele, v domech dětí a mládeže, ve střediscích volného času, v institucích výchovného poradenství na pozici výchovného poradce, v systémech preventivní výchovné péče na pozici koordinátora prevence, metodika prevence či pracovníka

v krizovém centru, v sociálně-výchovné a osvětové činnosti pro seniory;

- rezort spravedlnosti jako vychovatel v nápravných zařízeních, věznicích, v institutu mediačního a probačního pracovníka v oblasti penitenciární a postpenitenciární péče;
- rezort práce a sociálních věcí jako sociální asistent, sociální kurátor pro mládež, pracovník v institucích sociálně-výchovné péče o seniory a v ústavech sociální péče;
- rezort vnitra jako sociální pedagog v utečeneckých táborech, okrskové službě a kriminální prevenci;
- rezort církevních, společenských a neziskových organizací jako pracovník v institucích péče o mládež, nadací, humanitárních a charitativních organizacích, křesťanských střediscích.

Uplatnění absolventa sociální pedagogiky na Slovensku je od českého prostředí lehce odlišné. Bakošová (2008, s. 200–201) vidí možnosti jeho uplatnění všude tam, kde je možné se setkat s absencí výchovy.

Podíváme-li se tedy na dané oblasti uplatnitelnosti v rámci obdobného využití rezortního modelu jako v České republice, pak lze konstatovat, že absolvent sociální pedagogiky je uplatnitelný na Slovensku v následujících rezortech:

- rezort školství jako výchovně-vzdělávací a sociální pracovník při spolupráci s rodinou a veřejností v oblasti předškolního vzdělávání, sociální pedagog jako koordinátor prevence, manažer řešení pedagogických situací a situací dotýkajících se sociálně-patologických jevů, zejména záškoláctví a násilí, činnost v oblasti ochrany dětských práv a práv učitelů v rámci koordinace mezi rodinou a školou, dále pak pracovník v zařízeních pro volný čas, jako jsou školské kluby, domovy mládeže a zájmové útvary, činnost v centrech výchovné a psychologické prevence, výchovné prevence sociálně-patologických jevů, cílevědomé a systematické prevence pro školy či v oblasti činnosti pedagogicko-psychologických poraden při řešení výchovných problémů z rodinného a školního prostředí, sociálně a emocionálně narušeného chování dětí v rodině a ve škole a při práci s dětmi a rodiči;

- rezort spravedlnosti jako mediátoři a probátoři, kteří se podílejí na mimosoudním řešení sporů, v oblasti ochrany práv dětí, mládeže v právních procesech, při preventivní a vzdělávací činnosti ve vztahu k veřejnosti v oblasti právních možností;
- rezort práce, sociálních věcí a rodiny jako pracovník úřadu práce, pracovník při kontaktu se zanedbávanými, týranými a zneužívanými dětmi, v předrozvodové a porozvodové situaci v rodinách, v přípravě na adopci a pěstounství, v práci s rodinou drogově závislého dítěte, či v případech páchaní trestné činnosti mladistvých;
- rezort vnitra v oblasti penitenciární a postpenitenciární sociální práce s mládeží v nápravně-výchovných zařízeních při poradenství a komunikaci s rodinami, v oblasti výchovně-vzdělávací jako sociální pracovník s dětmi a rodinami v utečeneckých táborech, při pomoci a podpoře hledání nových pracovních pozic, při otázkách rekvalifikací, při tvorbě programů a účinných opatření předcházejících páchaní trestných činů a kriminality mladistvých;
- rezort zdravotnictví při výchovně- vzdělávací a sociální činnosti s dětmi v zařízeních rezortu zdravotnictví, v oblasti komunikace s rodiči a poradenství v rámci dětských klinik, psychiatrických klinik, léčebných domů, rehabilitačních zařízení, krizových centrech, při preventivní činnosti s dětmi a s rodinou, kde se vyskytl syndrom CAN, drogová závislost, patologická interakce a komunikace rodičů a dětí;
- rezort kultury při osvětě a propagaci předsudkového chování, odkrývání tabuizovaných jevů ve společnosti, při propagaci pozitivních modelů chování, funkčních rodin, přátelských či partnerských vztahů, při ochraně dětí a mládeže před mediálními násilí;
- v jiných dobrovolných a neziskových organizacích.

Na základě podaného výčtu jednotlivých oblastí obecné uplatnitelnosti absolventa sociální pedagogiky lze jednoznačně soudit, že možnosti uplatnění na Slovensku jsou širší než v České republice.

3. Sociální pedagog ve školství a poradenských službách

Náplní práce sociálního pedagoga je vzdělávat a vychovávat. V České republice v oblasti školství není pozice sociálního pedagoga

legislativně zakotvena v zákoně č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících, tudíž zde nefiguruje jako pedagogický pracovník. Tuto pozici supluje pouze za předpokladu, že vykonává dle ustanovení § 16 zákona o pedagogických pracovnících funkci vychovatele, dle ustanovení § 17 funkci pedagoga volného času nebo dle ustanovení § 20 funkci asistenta pedagoga. Jiné varianty legislativa v České republice nepřipouští.

Dle odbornosti sociálního pedagoga Mikulková (2007) hovoří o uplatnitelnosti sociálního pedagoga ve školství především v oblasti předškolních zařízení při práci s dětmi a rodiči, ve školních poradenských pracovištích při prevenci a řešení sociálně patologických jevů, při primární a sekundární prevenci v kontextu práce s rodinou, v oblasti vzdělávání pedagogických pracovníků, ve školských výchovných zařízeních při sociálně edukačních a aktivizačních programech, v externích odborných službách jako je prevence, poradenství a intervence a oblasti výzkumné a publikační činnosti. Prakticky však je jeho činnost podporována pouze minimálně vzhledem ke skutečnosti, že profese sociálního pedagoga není zakotvena v tzv. katalogu prací, tudíž se při zařazování pedagogických pracovníků setkáváme s problémem, že de facto tato profese v odvětví školství neexistuje.

Sociální pedagogové jako pracovníci stojí tedy mimo školní hierarchii, mohou však představovat spojovací článek mezi školou, rodiči a dalšími institucemi včetně oddělení péče o rodinu a děti i oddělení sociální prevence a sociálně-právní ochrany. Jitka Lorenzová a Věra Poláčková (2001, s. 191 a násl.) vyzdvihují specifickou formu pomoci ze strany sociálního pedagoga ve školách. Hovoří o tom, že v kompetenci sociálního pedagoga je zajišťovat primární prevenci sociální deviace dětí a mládeže v oblasti sociální výchovy při mimovyučovacích aktivitách a podpoře sociálního učení ve vyučování s důrazem na utváření prosociálních osobnostních rysů, v oblasti sociálního poradenství a v oblasti multikulturní výchovy, přičemž svá tvrzení opírají o zkušenosti ze škol ve Spolkové republice Německo. Dále pak autorky rovněž poukazují na vymezení sociálně-pedagogických přístupů v kontextu školy akcentující na základě multidisciplinárního přístupu výchovné stránky a soustřeďují se především na primární prevenci se zaměřením

na volnočasové aktivity dětí a mládeže, sociální výchovu ve vyučování a sociální poradenství na školách.

Mezi odborníky se projevuje snaha o vytvoření profesiogramu sociálního pedagoga a cílem je samozřejmě jeho legislativní ukotvení. Cesta k takovému řešení je však poměrně složitá především z důvodu nejednotnosti přístupu k představám o náplni práce sociálního pedagoga. Faktická neexistence této profese obecně znemožňuje sociálnímu pedagogovi se dostat do oblastí, kde by svým působením obohatil práci dalších institucí a organizací, které vzhledem k tomu, že nyní nemohou oficiálně využívat pozice sociálního pedagoga, který pojímá situaci jedince komplexněji a prostřednictvím výchovného působení, slučují tuto profesi s dalšími funkcemi. V praxi zde často dochází k největším problémům se stíráním rozdílů mezi profesí sociálního pedagoga a sociálního pracovníka. Je evidentní, že vzhledem k prostředí, ve kterém tyto dvě pracovní pozice působí, k překrývání působnosti částečně docházet musí, nicméně i přesto je základem vymezení konkrétních oblastí působení sociálního pedagoga, jako odborníka, jež by mohl najít lepší uplatnění než sociální pracovník s ohledem na možnosti využití jeho široce definovaných kompetencí.

Na Slovensku je uchopení pozice sociálního pedagoga propracovanější. Sociální pedagogové zde vytvořili koncepci konkrétního uplatnění sociálního pedagoga ve školství, na základě které byl přijat školský zákon, ve kterém se od 1. září 2008 sociální pedagog objevil jako jedna z integrálních složek systému výchovného poradenství a prevence. Hlavní náplní jeho práce se tak stala sociální činnost zaměřená na sledování a hodnocení chování dětí metodami a postupy odpovídajícími současným poznatkům sociální pedagogiky v návaznosti na praxi.

Dle ustanovení § 130 zákona č. 245/2008 Z. z., o výchově a vzdělávání se ve školách a školských zařízeních zajišťuje výchovné poradenství zejména prostřednictvím činnosti psychologické, pedagogické, speciálně-pedagogické, logopedické, léčebně-pedagogické a sociální s ohledem na optimalizaci výchovného, vzdělávacího, psychického, sociálního a kariérového vývinu dětí od narození do ukončení přípravy na budoucí povolání. Jednou ze složek v systému výchovného poradenství je též sociální pedagog, spolupracující s rodinou, se školou, se

školským zařízením, zaměstnavateli, orgány veřejné správy a s občanskými sdruženími, samozřejmě ve spojitosti se zárukou spolupráce a organizačního a obsahového propojení jednotlivých složek systému výchovného poradenství.

V rámci dané problematiky je žádoucí poukázat rovněž na poměrně významnou roli poradenské činnosti na školách s cílem odborně pomáhat dětem a mládeži v oblasti školních a osobních problémů. Gabura (1995) zde hovoří o psychologickém aspektu směřujícím k osobním a rodinným problémům jedince a pedagogickém aspektu směřujícím k procesům učení, výchovy a vyučování.

Právní základ poradenských služeb ve školství je v České republice dán zákonem č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání. Významným prováděcím předpisem k tomuto zákonu je pak vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních, na základě které jsou poradenské služby poskytovány dětem, žákům, studentům a jejich zákonným zástupcům, školám, školským zařízením ve školách a ve školských poradenských zařízeních.

Na základě této vyhlášky jsou na školách tyto služby personálně zajištěny výchovným poradcem a školním metodikem prevence, případně školním psychologem či školním speciálním pedagogem.

Poradenské služby zajišťují prevenci školní neúspěšnosti, primární prevenci sociálně-patologických jevů, kariérové poradenství integrující vzdělávací, informační a poradenskou podporu vhodné volby vzdělávací cesty a pozdějšímu profesnímu uplatnění, odbornou podporu při integraci a vzdělávání žáků se speciálními vzdělávacími potřebami, včetně žáků z jiného sociokulturního prostředí a žáků se sociálním znevýhodněním, péči o vzdělávání nadaných a mimořádně nadaných žáků, průběžnou a dlouhodobou péči o žáky s neprospěchem a vytváření předpokladů pro jeho snižování a metodickou podporu pedagogickým pracovníkům při aplikaci psychologických a speciálně-pedagogických poznatků a dovedností do vzdělávací činnosti školy (Čáp, 2009).

Pro přehledné uchopení poradenské činnosti na školách byla na Ministerstvu školství, mládeže a tělovýchovy vypracována Koncepce poradenských služeb poskytovaných ve škole, známá pod č. j. 27317/2004-24.

Obecně však lze konstatovat, že v české právní úpravě v oblasti školní poradenské činnosti nevystupuje sociální pedagog jako pedagogický pracovník, jeho legislativní vymezení supluje pozice vychovatele, asistent pedagoga a pedagoga volného času.

Právní základ poradenských služeb ve školství na Slovensku je dán již výše zmiňovaným zákonem č. 245/2008 Z. z., o výchově a vzdělávání, jež ustanovením § 130 specifikuje výčet školských zařízení výchovného poradenství a prevence, kde je vykonávána činnost psychologická, pedagogická a speciálně-pedagogická včetně logopedické a léčebně pedagogické činnosti a činnosti sociální.

Legislativní rámec k personálnímu obsazení dává zákon č. 317/2009 Z. z., o pedagogických zaměstnancích a odborných zaměstnancích, jež v ustanovení § 19 podává výčet odborných zaměstnanců ve školství, jimiž jsou psycholog, školský psycholog, školský logoped, speciální pedagog, školský speciální pedagog, terénní speciální pedagog, léčebný pedagog a sociální pedagog.

Ustanovení § 24 zákona o pedagogických zaměstnancích a odborných zaměstnancích se zabývá konkrétní náplní činnosti sociálního pedagoga na Slovensku. Z daného vyplývá, že sociální pedagog vykonává odborné činnosti v rámci prevence, intervence a poskytování poradenství pro děti a žáky ohrožené sociálně-patologickými jevy, ze sociálně znevýhodněného prostředí, drogově závislých nebo jinak znevýhodněných dětí a žáků, jejich zákonných zástupců a pedagogických zaměstnanců škol a školských zařízení.

Sociální pedagog plní úkoly sociální výchovy, podpory prosociální a etické komunikace, sociálně-pedagogické diagnostiky prostředí a vztahů, sociálně-pedagogického poradenství, prevence sociálně-patologických jevů. Vykonává rovněž expertizní činnost a činnost osvětovou.

Vyhláška Ministerstva školství č. 325/2008 Z.z., o školských zařízeních výchovného poradenství a prevence navazuje na zákon o výchově a vzdělávání a stanoví způsob organizace poradenských zařízení, personální a materiálně-technické zabezpečení a vytváření dalších pracovišť.

Srovnáme-li legislativu dotýkající se v České republice a na Slovensku výkonu činnosti sociálního pedagoga v oblasti poradenství,

nezbývá než konstatovat, že lze pozorovat obdobný systém právní úpravy.

V České republice jde konkrétně o:

- zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání;
- zákon č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících a o změně některých zákonů;
- vyhlášku č. 317/2005 Sb., o dalším vzdělávání pedagogických pracovníků, akreditační komisi a kariérním systému pedagogických pracovníků;
- vyhlášku č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních;
- metodický pokyn MŠMT č. j. 27 317/2004-24 Koncepce poradenských služeb poskytovaných ve škole.

Na Slovensku pak jde konkrétně o:

- zákon č. 245/2008 Z. z., o výchove a vzdelávaní;
- zákon č. 317/2009 Z. z., o pedagogických zamestnancov a odborných zamestnancov a o zmeně a doplnení niektorých zákonov;
- vyhlášku MŠSR č. 437/2009 Z. z., ktorou sa ustanovujú kvalifikačné predpoklady a osobité kvalifikačné požiadavky pre jednotlivé kategórie pedagogických zamestnancov a odborných zamestnancov;
- vyhlášku č. 325/2008 Z. z., o školských zariadeniach výchovného poradenstva a prevencie.

Sociální pedagog na Slovensku však efektivně působí v oblasti školství a jeho pozice je zároveň adekvátně legislativně upravena.

Z legislativy obou zemí nicméně vyplývá skutečnost, že absolvent oboru sociální pedagogika v České republice se stává pedagogickým pracovníkem na pozicích vychovatel, pedagog volného času a asistent pedagoga, kdežto na Slovensku se může absolvent magisterského stupně sociální pedagogiky stát odborným zaměstnancem školy v pozici sociálního pedagoga a může tak zajišťovat škole poskytování odborného poradenství, kde za odborné činnosti je dle ustanovení § 4

zákona č. 317/2009 Z. z., o pedagogických pracovnících a odborných zaměstnancích považováno poskytování psychologické, logopedické, speciálně-pedagogické péče nebo výchovného a sociálního poradenství a prevence dítěti, žákovi, posluchačovi, skupině dětí, žáků nebo posluchačů se zřetelem na proces výchovy a vzdělávání ve školách a školských zařízeních. Součástí odborné činnosti je i poskytování poradenství a spolupráce se zákonnými zástupci, s ostatními odbornými zaměstnanci a zástupci veřejné správy při zabezpečování práv dětí, žáků nebo posluchačů, výkon specializovaných činností nebo řídicích činností a další tvořivé aktivity související s odbornou činností. Sociální pedagog na Slovensku využívá dle ustanovení § 24 zákona č. 317/2009 Z. z., o pedagogických pracovnících a odborných zaměstnancích, ve značné míře při svých úkonech sociálně-pedagogické diagnostiky a expertizní činnosti. Sociální pedagog využívá poznatků ze svého oboru, ve své kompetenci má i tvorbu preventivních programů pro žáky.

Na základě znění přílohy k vyhlášce č. 317/2005 Sb., vychovatel může dělat komplexní výchovnou, vzdělávací, diagnostickou činnost zaměřenou na celkový rozvoj osobnosti a na socializaci a reedukaci včetně navrhování cílených opatření k optimalizaci výchovně vzdělávacího procesu v rámci školy nebo školského zařízení.

V České republice jsou poradenské služby na školách zajištěny výchovným poradcem a školním metodikem prevence. Tento tým je mnohdy posílen školním psychologem a ve spolupráci s učiteli a třídními učiteli tak plní své nezastupitelné funkce.

Slovensko si v rámci poradenského zařízení žádá tým nejméně tři odborných zaměstnanců, jimiž jsou výchovný poradce, školní psycholog, školní speciální pedagog, léčebný pedagog, sociální pedagog a metodik prevence.

U výše uvedeného lze vyčíst poměrně velkou shodu mezi českým a slovenským systémem poskytování poradenství, nicméně Slovensko má oproti České republice jednoznačně poradenský tým obohacen o odborné profese, které v České republice legislativně upraveny nejsou.

Sociální pedagog však může být uplatnitelný v poradenských službách školy v České republice i přesto, že jej legislativa výslovně nedefinuje. Vzhledem k tomu, že výchovný poradce a školní metodik

prevence nejsou kompetentní k některým odborným poradenských činnostem, je důležité upozornit na skutečnost, že je žádoucí odborného poradenského pracovníka do poradenského týmu začlenit, tedy lze konstatovat, že slovenská právní úprava je pro Českou republiku v tomto ohledu značně inspirativní.

Závěr

Vzhledem k široké škále kompetencí je sociální pedagog v rámci institucí primárního a sekundárního vzdělávání zcela jistě ve školství uplatnitelný. Podmínkou maximální míry uplatnitelnosti absolventů studia sociální pedagogiky ve školství je však začlenění profese sociálního pedagoga do zákona o pedagogických pracovnících, a to i s ohledem na možné efektivní modifikace stávajících bakalářských a navazujících studijních programů s oborem sociální pedagogika dle aktuálních požadavků praxe.

Legitimizace sociální pedagogiky jako vědecké a profesní disciplíny v podobě nové pedagogické pozice sociálního pedagoga ve školství by v České republice přispěla spolu psychologem, speciálním pedagogem, učiteli, vychovateli a dalšími zúčastněnými subjekty k vytvoření efektivního týmu profesionálů, neboť rozmanitost kulturního prostředí, diferenciací životních podmínek, problémy vztahů a autority v rodinách kladou velký důraz na pedagogy v oblasti řešení konfliktů, ke kterým při výchovně-vzdělávacím procesu dochází. Činnost sociálního pedagoga spočívá právě především v řešení takto vzniklých problémů a v oblasti prevence. Jeho činnost má širokou působnost v rodině, v malých sociálních skupinách, v pracovním prostředí, v celé společnosti, proto je jeho role ve společnosti zcela opodstatněná.

Seznam použitých zdrojů:

BAKOŠOVÁ, Z. *Sociálna pedagogika ako životná pomoc*. FF UK Bratislava: Public promotion, s.r.o., 2008.

BAKOŠOVÁ, Z. *Perspektívy sociálnej pedagogiky jako vednej disciplíny. Sociální pedagogika ve střední Evropě, současný stav a perspektivy. Recenzovaný sborník příspěvků z mezinárodní konference*. Brno: Institut mezioborových studií, 2009.

- ČÁP, D. *Výchovné poradenství*. Praha: Wolters Kluwer, Česká republika, 2009.
- GABURA, J., PRUŽINSKÁ, J. *Poradenský proces*. Praha: Slon, 1995.
- HRONCOVÁ, J., EMMEROVÁ, I. História a súčasnosť sociálnej pedagogiky na Slovensku. In HRONCOVÁ, J., EMMEROVÁ, I., KRAUS, B. *K dejinám sociálnej pedagogiky v Európe*. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2008.
- KLAPILOVÁ, S. *Kapitoly ze sociální pedagogiky*. Olomouc: Pedagogická fakulta Univerzity Palackého, 1996.
- KRAUS, Blahoslav. 2008. *Základy sociální pedagogiky*. Praha: Portál, 2008.
- KRAUS, B., SEMRÁD, J. Vývoj a současný stav sociální pedagogiky v Čechách. In HRONCOVÁ, J., EMMEROVÁ, I., KRAUS, B. *K dejinám sociálnej pedagogiky v Európe*. Ústí nad Labem: Pedagogická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, 2008.
- LORENZOVÁ, J., POLÁČKOVÁ, V. Specifika pomáhání v podmínkách školy. In KRAUS, B., POLÁČKOVÁ, V. *Člověk – prostředí - výchova: k otázkám sociální pedagogiky*. Brno: Paido, 2001.
- MIKULKOVÁ, M. Sociální pedagogika a její místo ve školství. [online]. Brno: IMS, 2007 [cit. 2015-06-06]. Dostupné z: http://www.socioklima.eu/program/files/prispevek_do_sborniku.pdf
- Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání, ve znění pozdějších předpisů.
- Zákon č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.
- Vyhláška č. 72/2005 Sb., o poskytování poradenských služeb ve školách a školských poradenských zařízeních, ve znění pozdějších předpisů.
- Vyhláška č. 317/2005 o dalším vzdělávání pedagogických pracovníků, akreditační komisi a kariérním systému pedagogických pracovníků, ve znění pozdějších předpisů.
- Metodický pokyn MŠMT č. j. 27 317/2004-24 Koncepce poradenských služeb poskytovaných ve škole
- Zákon č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávání, aktuálne znenie.
- Zákon č. 317/2009 Z. z. o pedagogických zamestnancoch a odborných zamestnancoch a o zmeně a doplnení niektorých zákonov, aktuálne znenie.
- Vyhláška č. 325/2008 Z. z. o školských zariadeniach výchovného poradenstva a prevencie, aktuálne znenie.

Vyhláška č. 437/2009 Z. z., ktorou sa ustanovujú kvalifikačné predpoklady a osobitné kvalifikačné požiadavky pre jednotlivé kategórie pedagogických zamestnancov a odborných zamestnancov, aktuálne znenie.

Kontakt na autorku příspěvku:

JUDr. Zdenka Nováková, Ph.D.
Ústav pedagogiky a sociálních studií
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého
Žižkovo nám. 5
771 40 Olomouc
e-mail: zdenka.novakova@upol.cz

Sovětskost v běloruské identitární matici

Liudmila VOLAKHAVA

Sovietness in the Belarusian Identity Matrix

Abstract: The article focuses on the Belarusian pre-Soviet collective consciousness providing a closer look at the Sovietization overall dynamics and final outcome, i.e. its identitarian output. The analysis will thus not limit itself to an overview of the (Belarusian) Soviet consciousness' core signifiers, its largely discussed inner dualism as the key factor of its decay, but will also track its socio-political and cultural ramifications during perestroika. Given collective memory's relative autonomy, the highly ideologized Soviet framework persists in the former homo sovieticus' identity code, albeit in a latent form. This especially holds true in Belarus where nation-building was determined by a variety of specific conditions. After the launch of perestroika, the BSSR, unlike most of the Soviet republics, remained highly resistant to change. For the majority of ordinary Belarusians, the overall potential of the Soviet system, was not fully exhausted, which inevitably imperiled the democratic transition of the early 1990s and impeded the expansion of ethno-cultural nationalism. Elucidating Sovietness' unique anatomy and its consolidation in the Belarusian context will thus contribute to an adequate interpretation of the post-Soviet nation formation.

Key Words: Sovietness, Soviet identity, Belarus, nation-building, collective consciousness

Úvod

Přiblížení specifické povahy sovětskosti a jejího formování v rámci běloruského společenství nepochybně přispěje k adekvátní interpretaci procesů budování národa a státnosti, zachycení hlubinných příčin selhání demokratického přechodu a etnonacionalistického hnutí po zániku sovětského „impéria“, zdrojů stability jednak autoritářského režimu prezidenta Lukašenka, jednak ruskosti a s ní souvisejících hodnot v identifikačním poli a národní kultuře. V současné akademické debatě prolínající se i do alternativního politického a intelektuálního diskursu – převážně etnosymbolické či etnokulturní orientace v národně obrozeneckém duchu – se zakořenila teze o sovětské minulosti coby nejmarkantnější překážky pro dokončení běloruské národogeneze a dlouho očekávaného začlenění se do „rodiny“ evropských národů, jelikož se po rozpadu SSSR vše „sovětské“ automaticky proměnilo v „ruské“, čímž se mj. zpochybňuje existence ostatních postsovětských národních identit (Pershai, 2006, s. 624). Autorka se v předkládané stati pokouší o rozbor fenoménu sovětskosti coby modelu, procesu a finálního výsledku v kontextu formování běloruské státnosti v rámci SSSR¹, tedy si klade za cíl přiblížit stav kolektivní identity běloruského obyvatelstva v rámci sovětizace a složitý proces vzájemného překrývání jednotlivých identifikačních vrstev v daném sociokulturním prostoru. Autorka, plně si uvědomujíc interdisciplinární přesah zkoumané problematiky, se soustřeďuje na kvalitativně nejvýznamnější „stavy“ sovětskosti s důrazem na sociálně-politologický aspekt.

Postupem času se Bělorusové poněkud neoprávněně stali objektem aktivní stereotypizace, jejímž vyvrcholením bylo prohlášení postkomunistických Bělorusů za „denacionalizovaný národ“ (srov. Marples, 1999), včetně běžně akceptovatelného operování s tímto pojmem v odborném a mediálním diskursu. Zmíněné terminologické klišé², jež se úspěšně včlenilo do politického jazykového úzu, nahlíží na moderní běloruský národ optikou předchozího ideologického profilu, klade důraz na jeho slovanský původ, mýtus „mladšího bratra“, resp. větve trojjediného slovanského národa, věčně vykořisťovaného, utlačovaného a usilujícího o znovusjednocení se „starším bratrem“ – Ruskem.

Nastíněné ideologické kódy nezanikly a stále přetrvávají (srov. Kravcov, 2012), na základě čehož se v „proběloruské“ komunitě deklaruje nezbytnost účinné desovětizace paralelně s aktivní bělorusizací celé postsovětské společnosti, s cílem nahradit předchozí identitu novou, národní dle obsahu a formy, a eliminovat prvky ruskosti ze stávajícího identitárního modelu. Systémové řešení daného problému nabízí běloruský filozof V. Mackevič dle schématu „desovětizace“ – „bělorusizace“ – „europeizace“ (strategický cíl), přičemž jednotlivé fáze lze vykládat jednak jako etapy transformačního procesu, jednak jako nezávislé mentální formy neboli vztah ke kulturní, sociální, ekonomické a politické realitě (srov. Mackevič, 2013). Na opačné straně názorového spektra se objevují poněkud odlišné přístupy k vymezení sovětského období: běloruský národ – nejsovětizovanější, resp. nejbližší sovětskému ideálnímu modelu – se stal obětí perestrojky, zničivší „velkou říši“ (Čerňavskaja, 2010, 2011, s. 74).

1. Sovětskost postsovětskou optikou

V předchozí pasáži naznačená interpretační pluralita se jeví být imanentní charakteristikou postsovětské historiografie a předmětem emotivních odborných diskusí ve zkoumaném sociokulturním prostředí. Současně se dvěma dominantními výkladovými trendy reflektujícími diametrálně odlišné³ postoje k sovětské etapě, pro něž se vžilo označení první a druhé vlny zamyšlení se nad sovětským dědictvím, se v analytické sféře postupně konsoliduje modernizační teorií inspirovaný přístup, který v sovětské epoše shledává jednu ze subcivilizací ruských dějin, tedy svébytnou variantu přechodu k moderní společnosti (srov. Trofimov, 2012). Pozoruhodné je v této souvislosti vymezení komunistického modelu jako produktu bezprecedentní civilizační „mutace“, vyústivší ve zrod civilizace nového typu, jež se zakládala nikoli na náboženské bázi, nýbrž čerpala z vědeckého poznání, a paralelně s budováním industriální společnosti připravila základ pro postindustriální společnost (srov. Lazarevič, 2001). Signifikantním se v daném kontextu jeví fakt, že podle četných průzkumů veřejného mínění jsou nejpozitivnější vzpomínky značného podílu občanů suverénního Běloruska

spojovány se sovětskými časy (srov. Krjat-Kirilenko, 2012), kdy se běloruskému společenství podařilo najít sebe sama, resp. své místo v rámci sovětské civilizace (Savchenko, 2009, s. 144).

Stále častěji se v reakci na výše nastíněnou alternativní vlnu postsovětské historiografie ozývají kritické ohlasy na rezolutní pokusy prohlásit celé sovětské období za „chybu dějin“, či ke krachu odsouzenou, neperspektivní civilizaci (Smolin, 2006, s. 22). Urgentním úkolem, s nímž se musí vypořádat badatelé věnující se běloruské otázce, zůstává porozumění a přesnější vymezení původu sovětskosti, coby podmínky vývoje běloruského národa a státu (srov. Kaspe-Kaspe, 2006). V posledních letech byl zaregistrován stoupající zájem o hlubší proniknutí do podstaty daného jevu, neboť se sovětská společnost, zejména její strukturální rozměr, prezentuje jako předpoklad a stavební materiál aktuálního vývoje, ačkoliv současný výzkum stále disponuje velice skromnou teoretickou platformou pro objektivní rozbor společnosti sovětského typu (Kozlova, 2005, s. 472). Podle řady expertů moderní sovětská studia, speciálně západní provenience, nabývají nekompromisní a jednostranně antikomunistickou intonaci v hodnocení sovětské periody (srov. Levin, 2008; Bírov, 2013). Analogicky uvažuje i ruský politolog S. Kurginán upozorňující na to, že se v případě sovětské éry potýkáme s klíčovým obdobím, jehož ignorování v nástupnických zemích není z principu možné, ani žádoucí, z důvodu úzkého prolínání sovětské mentální formace s budováním kolektivních identit napříč postsovětskými státy, a to bez ohledu na jejich zahraničně politický, resp. civilizační kurz (Regnum.ru, 2013). Tudíž nelze popřít, že sociopolitické obrysy nově vznikajících státních jednotek budou v daném regionu rýsovány a upravovány na základě onoho solidního fundamentu minulosti.

Sovětskost – pojímaná jako obsahově a strukturně svébytná subjektivní realita – je imanentně spjata s bezprostředním nositelem a zároveň zdrojem tohoto schématu, tj. společenstvím lidí sjednoceným, vyjádřeno odpovídající (ideologicky zabarvenou) terminologií, do tzv. socialistického kolektivu – sovětského národa – s cílem vybudovat beztřídní společnost. Role demiurga v tomto ryze mesianistickém modelu náležela sovětské ideokratické státnosti, jež v 70. a 80. letech

minulého století odpovídala statusu supervelmoci a ztělesňovala de facto nový civilizační typ konstituovaný na mnohonárodnostním základě.

2. Teoretická východiska

Za nejvhodnější nástroje pro rekonstrukci sovětskosti považujeme aplikaci tzv. sociologické představivosti⁴, antroposocietálního a civilizačního přístupu coby vhodného konceptuálního aparátu pro zachycení zkoumaného jevu. Sovětskost se zde postuluje jako

- 1) *ideologický konstrukt* odpovídající logice marxistického modernizačního projektu;
- 2) *proces identifikace* s etickou a institucionální náplní sovětského společenského modelu;
- 3) *výsledek zapojení (inkluze)* subjektů do dané identitární matrice.⁵

Hlavním teoretikem zaslouživším se o rozvíjení konceptu sociální představivosti je sociolog C. W. Mills, který se ve svém díle „Sociologická imaginace“ pokusil o vykořenění přesvědčení o autonomním působení makro- a mikrodimenze. Optikou autorova uvažování sociologická imaginace poskytuje badateli schopnost identifikovat kontaktní zóny mezi cyklem dějin a individuálními příběhy členů společnosti, umožňuje vícespektrální pozorování a odhalení nití proplétajících širší a užší rozměry sociální reality, vyčlenění konkrétních významů na základě osobní zkušenosti a skrze umístění se v dobovém kontextu (srov. Mills, 1959). Jinak formulováno: sociologická představivost zprostředkovává uvědomování si vazeb mezi jednotlivými událostmi společenského života, včetně strukturních, kulturních a historických předpokladů (Sztompka, 2012, s. 48).

Na tomto místě se krátce zmíním o antroposocietálním přístupu sociologa N. Lapina, jenž ve svém výzkumu rozšiřuje klasické sociokulturní pojetí společnosti coby jednoty kulturního a sociálního prvku, permanentně vytvářených a modifikovaných činností jednotlivce (M. Weber, T. Parsons, P. Sorokin), v důsledku čehož se zakotvuje nedílná triáda individuum-společnost-kultura (srov. Sorokin, 1947).

V přímé návaznosti na úvahu o vzájemném pronikání kultury a společnosti jako dvou rovnocenných složek, s odkazem na výše nastíněný triádní ráz sociálního systému, Lapin artikuluje tzv. antroposocietální přístup – moderní variantu sociokulturní tradice (srov. Lapin, 2006). Společnost je takto analyzována jako antroposocietální systém reprezentující organický celek, který zahrnuje tři neoddělitelně spjaté komponenty, jmenovitě interagující jedince, kulturu a sociálnost (srov. Lapin, 2006). Z pěti autorových klíčových bodů lze za nejproduktivnější označit princip neúplné antroposocietální shody, jehož přínos spatřujeme v tezi, že ne vždy dochází k absolutní korelaci mezi společenským kánonem a jedincem. Zjednodušeně řečeno, zvnějšku prosazovaný konstrukt nemusí být cílovou entitou akceptován rovnoměrně, nýbrž fragmentárně, neboť se individuum, prizmatem antroposocietálního přístupu, profiluje jako soubor jen některých, tj. ne všech, společenských vztahů a v rámci svého působení může generovat v dané společnosti dosud neexistující sociální vazby (srov. Lapin, 2006).

Zmapování rozsahu přítomnosti sovětskosti v širokém teritoriálním a kulturním prostoru, jehož součástí je i dnešní Bělorusko, prospěje i zapojení civilizačního přístupu. Stěžejní premisou je proto uznání Sovětského svazu za svébytnou civilizaci, globální mocenské centrum konsolidované v rámci bipolárního světového uspořádání. Kromě toho politický a sociokulturní reliéf běloruského společenství podstoupil opakované transformace pod vlivem polských a ruských kolonizačních zásahů: na spletitém historickém osudem vybroušené civilizační pohraničí se „nanášela“ sovětská „vrstva“, postupně se aplikovaly sovětské existenční standardy a ukotvovala institucionalizovaná varianta nového společenského formátu. Jisté kontroverze spojené s daným metodologickým postupem, konkrétně skutečnost, že civilizační přístup dlouhodobě zůstává terčem intenzivních odborných debat (P. Sorokin, D. Wilkinson, M. Hall, P. Jackson, S. Eisenstadt, S. Huntington, O. Spengler, A. Toynbee a další), jsou pochopitelné. Nicméně ani mezi jeho nejvehementnější kritiky se nepochybně jeho přínos či oprávněnost, byť bližší specifikování a definice⁶ kategorie „civilizace“, spolu s kritérii jejího vyčlenění, nejsou předmětem všeobecného konsensu.

3. Civilizační profil sovětskosti

Sovětská civilizace s její specifickou imperiální povahou se razantně lišila od předcházejících historických formací dle celé řady indikátorů. Za prvé, obsahová náplň sovětskosti nepramenila z náboženství, nýbrž z radikálního ateismu těsně propojeného s vědeckým poznáním, plošnou alfabetizací a prosazením povinné školní docházky. Kromě toho lze formálně souhlasit s tvrzením o inkluzivním, nikoli výhradně etnickém, charakteru sovětské civilizace, jenž byl determinován striktně vědeckou orientací daného útvaru (srov. Lazarevič, 2001). Podle některých autorů se ze socialistické společnosti, jež se oficiálně přihlásila k ateismu, nepodařilo zcela vykořenit pravoslavnou církev (a křesťanským učením obecně) živěné pilíře tradiční ruské duchovnosti – lásku k bližnímu a vlasti, čestnost, upřednostňování společného před individuálním, zodpovědnost za své okolí, touhu po morálním sebezdokonalení a spravedlnosti (srov. Bírov, 2013). Je zřejmé, že se duchovní bytí daného ateistického společenství částečně odehrávalo v mezích křesťanské etiky, byť v poněkud atypické a instrumentálně upravené podobě, nahrazující víru v klasickém pojetí vírou v socialistické ideály, čímž splňovalo kritéria tzv. politického náboženství.⁷ Mezitím se pravoslavi v tomto revolučně modifikovaném kontextu uchovávalo ve formě svébytného nenáboženského vnímání světa (srov. Žarkova, 2011), které se postupně spojovalo s ateistickým světonázorem v „pasivní“, tedy externě neaktualizované podobě. Později se onen zlomek chronotopu⁸ stal platformou pro konsolidaci postsovětského prostoru, včetně běloruského národa potýkajícího se s krizí sovětské identity.

Za druhé, formální konceptuální odpoutanosti sovětskosti od etnonárodního jádra ve srovnání s Ruskou říší, jež byla bezprostředně vázána na ruskou etnickou skupinu, díky čemuž se prezentovala jako mnohonárodnostní makrospolečenství vybudované etnicky a sociálně heterogenní skupinou profesionálních revolucionářů – členů bolševické strany. V této souvislosti lze hovořit o ideokratickém, nikoli etnickém, základu sovětské civilizace. Kromě toho se v daném případě jedná o historicky první komunistickou ideokracii usilující o ideologicky podmíněnou expanzi svého hodnotového systému ve světovém

měřítka, mj. prostřednictvím explicitního vymezení kolektivního nepřítel a sociální modernizace v souladu s marxistickými postuláty. Sovětská civilizace se profilovala jako kolektivistická entita implikující totální potlačení všech partikulárních zájmů, s výjimkou politického centra ztělesněného nejvyšším komunistickým vedením. Neoddiskutovatelná loajalita jednotlivce vůči širší skupině, nejasné hranice mezi kategoriemi „soukromé“ a „veřejné“, „moje“ a „naše“, přísně nastavená hierarchie zájmů a priorit se staly nezbytnou součástí sovětského systému (Sokolov, 2003, s. 347). V rámci našeho pojednání je sovětská civilizační identita⁸ interpretována jako (individuální) uvědomování si náležitosti k makrosociálnímu a nadetnickému celku na základě ztotožnění se s kulturním paradigmatem, souborem hodnot, sociálních institutů a vztahů skrze syntézu jejich klíčových prvků (srov. Pantin, 2008). Prizmatem tohoto nadetnického imaginárního a afektivního společenství byla homogenita a konzistentnost jeho identitárního modelu diktována pozicí a uznáním SSSR na mezinárodní scéně, vymezováním se vůči ostatním makrosociálním formacím, v důsledku čehož došlo k zakódování dichotomie Východ-Západ coby ontologické reality a axiologického střetu.

4. Běloruská sovětskost, aneb sovětskost v běloruskosti

Latentní boj o tato území dle linie Východ-Západ, doprovázený intenzivním prosazováním ryze polské vize běloruskosti coby vůdčí antagonistické alternativy „ruskému“, potažmo sovětskému projektu, pokračoval i v období bolševizace až do roku 1939. Tento vývoj nevyhnutelně implikoval přerušování historické kontinuity, „vyřazení“ z kolektivního vědomí ustáleného hodnotového rámce a jeho nahrazení novými orientačními body, jejichž původ lze spatřit mimo stávající sociokulturní „terén“. V reakci na teritoriálně-politické změny a nedostatečně pevnou bázi politické sebereflexe (počínaje ztrátou státnosti) u místní populace, jsou stále více pozorovatelné uzavřenost, sebeizolace, introverze, apatie, upřednostňování lokální identity – „tutejšasci“. Ta byla formou sebezáchovy, resp. úniku z chaosu rozsáhlých sociálních otřesů. Předpokládala výrazný sociální konformismus, který

nepřispíval k vypěstování kolektivní solidarity či sjednocení okolo národní ideje. Kromě toho „tutejšasc“ odrážela hlubinnou roztržštěnost napříč sociálními vrstvami jak dle místa jejího výskytu či zájmů, tak i z hlediska duchovního profilu. Konstituovala se okolo rodného kraje, jež místní rolnictvo vnímalo jako jedinou vlast, což je typickou vlastností tradičních zemědělských společností (Polonsky, 1972, s. 38). Popsaný identitární formát – historicky a regionálně podmíněná autochtonnost (Ševcov, 2005, s. 20) – až do začátku 50. let 20. století neztratil svou vedoucí úlohu oproti politickým, kulturním a jazykovým prvkům. Sem patří i slabá pozice národně smýšlející elity a její opožděné iniciování politické a ideové agitace v podmínkách neustále tlačících k volbě mezi dvěma vývojovými cestami, resp. kulturními typy (Abdziralovič, 1993, s. 14). V tom lze zachytit specifitu národní ideje artikulované pouze počátkem 20. století na rusko-polské civilizační křižovatce, jakožto projev nedokončeného či neúplného „vstřebání“ oběma póly (Šimov, 2011, s. 30).

Pokusím-li se o předběžné shrnutí, kulturní „habitat“ běloruského společenství neposkytoval větší prostor pro konsolidaci viditelné etnické platformy, neboť se mezi faktory negativně ovlivňující národní vývoj objevily: mnohonárodnostní skladba dané oblasti, její labilní politický status ve smyslu měnící se státní příslušnosti, distancování se od „slavné“ minulosti tradičně asociované s Velkoknížectvím litevským, téměř nepřekonatelná „propast“ mezi nižší a vyšší sociální vrstvou a z toho plynoucí markantní mentální „mezera“ v národním narativu, jazyková a náboženská pestrost. „Běloruskost“ se nicméně podařilo vyhnout se radikální denacionalizaci, mj. díky konkurenčnímu boji mezi polským a ruským kolonizačním scénářem (což umožňovalo vyvarovat se plošné asimilaci ve stínu „tutejšasci“) a pozoruhodné flexibilitě v běžném životě.⁹ Běloruské společenství, především rolnictvo, si zakódovalo do kolektivní paměti originální hodnotovou soustavu, jež zásluhou předáků běloruského obrozeneckého hnutí z konce 19. a počátku 20. století (národně smýšlejících etnografů, lingvistů, spisovatelů a umělců vyvracejících „západoruské“ postuláty a tvořících autentickou národně-duchovní platformu) zažívala své druhé zrození. Největší úsilí běloruských „obrozenců“ bylo namířeno na zajištění práva na

sebeurčení a uznání Bělorusů coby nezávislého národa v mezích jejich etnických hranic (Bič, 1993, s. 15).

Na úkor povznešenému národnímu zájmu, v 1. sv. válkou postižené běloruské národní mentalitě, dominoval sociální aspekt: bolševické heslo „továrny dělníkům, půdu rolníkům!“ se zdálo být bližším a srozumitelnějším. Dodejme i nevyhraněnost běloruskojazyčné tradice (jež optikou tzv. vysoké kultury nebyla schopna konkurovat „mohutné“ rusofonní doméně) a „zlomky“ západoruských tendencí (Šimov, 2011, s. 30). Daný fakt usnadnil hluboké ponoření se do „sovětsko-ruského“ civilizačního kontextu, přispěl k zahlazení existujících „ostrých hran“, k vyvarování se závažnější krize identity (z důvodu její efemérnosti) a tvrdého odporu vůči východnímu hodnotovému expansionismu. Je zřejmé, že právě proto hlavním pilířem národního konceptu tzv. nových nacionalistů, tj. národně se profilujících politických sil, zaslouživších se o znovuoživení obrozeneckého diskursu na konci 80. a začátku 90. let minulého století, se stalo rázné odpoutání se od sovětského dědictví ve prospěch historického etnokulturního modelu a uznání národního statusu, morální legitimacy a plnohodnotnosti běloruského společenství z předsovětské epochy (Bekus, 2010, s. 81).

Již před zahájením sovětiizační etapy se v běloruském etnokulturním prostoru vyhranil určitý archetyp jeho příslušníků, mezi jejichž typické rysy patřily lokálně-regionální identita, užší pojetí vlasti soustřeďující se okolo rodného kraje a domácnosti; umírněná inklinace ke kolektivismu, tedy nižší míra zapojení do skupinových interakcí oproti ruskému (rolnickému) obyvatelstvu; „opatrnější“ religiozita diktovaná spíše rituální nezbytností (měnící se náboženská struktura běloruského území)¹⁰; konzervatismus, nedůvěřivost vůči novému a cizímu, převaha konformního způsobu uvažování; a zároveň i patrná tolerance, pohostinnost, dobromyslnost, trpělivost a pracovitost. A. Taras poukazuje na to, že doba carismu v místním obyvatelstvu vypěstovala pokoru a úctu k autoritě a krajní racionální adaptabilitu coby mechanismus sebezáchrany (Taras, 2010, s. 175; Ševcov, 2005). V naší deskripci předsovětské běloruské identitární reality nesmí chybět primát sociálního faktoru v mnoha ohledech zastíňujícího politickou oblast, fungování hlavně v rámci východního (rusko-pravoslavného) civilizačního

paradigmatu s uchováváním elementů západokřesťanské minulosti a syntéza toho pozitivního z obou pólů. Dále binární konstrukce identity reflektující souběžné působení dvou modelů: aktuálního „oficiálního“, tj. kolonizačního, projektu – jehož hlavním příjemcem byla elita – a „tutejšasci“¹¹ praktikované na běloruském venkově. Ten se, optikou některých etnografů, stal „kolébkou“ a symbolem národní tradice, nositelem běloruského jazyka coby kulturního odznaku, přes radikální polonizaci a rusifikaci (Pičeta, 1991, s. 21–22). Danou antroposocietální „kostru“ tudíž lze označit za vhodnou platformu pro komunistické ideje spravedlnosti, proletářského internacionalismu a řešení národní otázky v souladu s marxisticko-leninskou doktrínou.

Současný odborný diskurs sovětskosti nepochybně disponuje více rozměry jak metodologicky, tak konceptuálně či obsahově. V předkládané stati se opíráme o tři převládající trendy nahlížení na tento fenomén, a to optikou totalitární¹² politické a ideologické praxe v návaznosti na jí generovanou subjektivitu; makrosociální, nadetnické politické (civic) identity neoddělitelně spjaté se sovětským národem coby historickým společenstvím; produktu sovětského způsobu života v antroposocietální dimenzi. Pro účely našeho pojednání pojímáme homo sovieticus nejen jako pouhý objekt státního ideologického inženýrství skrze vnucování komunistické hodnotové soustavy (internacionalismus, kolektivismus, ateismus, socialismus apod.), ale z hlediska jeho sociokulturní dominanty inspirované touhou po autonomii, seberealizaci a osobní svobodě, individualitě uvnitř a vně pracovního prostředí (Popov, 2004, s. 130). V tomto pojetí se sovětskost prezentuje jako modernistický projekt, jehož účastníky jsou ve stejné míře mocenská struktura a členové sovětské společnosti. Kromě toho je nutno uvést, že se sovětská společnost dala považovat za mýtus a ideologický konstrukt disponující symbolickým bytím, ačkoliv byla tvořena více sociálními úrovněmi, resp. realitami existujícími v odlišném časovém, historickém a teritoriálně lokalizovaném prostoru, přičemž v každém regionu formování oné jednotné makrosociální identity mělo svoji specifitu (Višněvskij, 1998, s. 288).

Zahájení sovětizace běloruského národa bylo poznamenáno územně-politickou nestabilitou, opakovaně přerušovaným kulturně-jazykovým

vývojem, vyústivším v zakotvení kontextuální, resp. posouvající se identity (Pershai, 2006, s. 631), což v konečném důsledku vedlo k hodnotové diferenciaci duchovního dědictví každou následující generací. Lze tvrdit, že ponoření se Bělorusů do sovětského identifikačního proudu bylo ryze nerovnoměrným, jak časově, tak obsahově. Jenom v letech 1917–1939, v intenci boje proti západní intervenci a polské přítomnosti, bolševická vláda opakovaně měnila konfiguraci běloruského státního útvaru, díky čemuž se i katolické obyvatelstvo začalo postupně zapojovat do „rusko-sovětského imperiálního pole“ (Šimov, 2011, s. 30). Připomeňme, že už závěry sovětsko-polské války (1919–1920), jež se promítly do teritoriální kompozice, oživily otázku národní jednoty a identity: Polsku vrácená běloruská území (Kresy Wschodnie) byla vystavěna intenzivní nacionalizaci.¹³ Ke sjednocení Bělorusů došlo v září roku 1939 na základě tajného dodatku paktu mezi nacistickým Německem a Sovětským svazem (pakt Ribbentrop-Molotov). Nicméně geopoliticky podmíněnou častou změnou státní příslušnosti běloruské entity a s tím souvisejícího souboru atributů (úřední jazyk, dominantní náboženství, kulturní modalita) se u místních obyvatel vypěstovala určitá imunita vůči změně jako takové (Čerňavskaja, 2010, s. 451).

4.1 Zahájení sovětizace: iluze druhého „Zlatého věku“

Obecně platí, že institucionalizace sovětské moci na běloruském území měla nesmírně kontroverzní charakter a realizovala se dle principu třídního boje: novou vládní garniturou byla bělorusizace razantně sankcionována, rozsáhlou represivní vlnou proti etnicky běloruské inteligenci v 30.–40. letech se eliminovaly zárodky formalizované národní autenticity, docházelo k rusifikaci. Danými okolnostmi lze do velké míry vysvětlit již první sovětiizační fázi doprovázející vypořádání se s „buržoazními a třídními elementy“, násilnou kolektivizaci a ateizaci (Taras, 2010, s. 327–335). Poněkud paradoxním se zde jeví fakt, že právě v tomto stadiu lze zaznamenat pozoruhodný nárůst a šíření nacionalistických citů ve všech sférách běloruské společnosti, k jehož jistému povzbuzení posloužilo oficiální vyhlášení politiky korenizace¹⁴ v roce 1923. Ta se projevovala zejména jako proces rozvoje a formalizace národních jazyků, etnické kulturní produkce a hlavních ukazatelů

národní identity a zapojením místních kádrů¹⁵ do stranických struktur. Vůdčím motivem zůstávala konzistentní sovětizace, mající za cíl minimalizaci potenciálu lokálních ohnisek nacionalismu, ztlumení tzv. ruského šovinismu, zajištění politického monopolu komunistického vedení a vypěstování jednotného socialistického kulturního formátu (blízkého a srozumitelného pro všechna etnická a národnostní uskupení sovětského soustátí) uchováajícího výraznou národní formu (Stalin, 1946, s. 69).

Sovětská národnostní politika¹⁶ se nevyznačovala celistvostí, ovšem pohybovala se v mantinelech oficiální doktríny¹⁷ usilující o sblížení a konečné splynutí všech v sovětský národ. K tomu měly přispět i migrace a urbanizace (stimulované rozsáhlou industrializací) a latentní asimilace politických a kulturních elit. Pravdou ovšem zůstává, že se příznačným pro sovětský mnohonárodnostní útvar stalo vypořádání se s nebezpečím narůstajícího nacionalismu cestou systematické podpory etnicky pojatého vědomí minoritních národnostních skupin. V odborné diskusi se pro popis sovětského řešení národnostní otázky vžila definice „impérium afirmativní akce“¹⁸ (srov. Suny–Martin, 2001), která dobře vystihuje onu bezprecedentní podporu (neruských) národnostních menšin skrze zřízení komplexní etnoteritoriální pyramidy. V návaznosti na Hrochův koncept národního obrození menších národů, T. Martin zdůrazňuje, že mnohonárodnostní povaha sovětského konstruktů nemusí být striktně vykládána jako zásadní překážka pro pokračování narodotvorného příběhu těchto entit. A to z toho důvodu, že se sovětský stát nejen ujal řízení všech tří fází vývoje národního hnutí (tedy artikulace národní kultury, formování národních elit a propagace národního vědomí), ale posunul se do dalšího stadia – fáze D, tj. nastolení nového oficiálního jazyka a dosazení nové elity, v důsledku čehož se komunisté vyzdvihli do popředí minoritního nacionalismu (Suny–Martin, 2001, s. 76). Národnostní mapa Sovětského svazu byla proto kontinuálně dotvářena, konstruována a upravována státem, kvůli čemuž sovětské impérium stále více připomínalo inkubátor pro národy (Suny, 1993, s. 87).

Běloruská varianta korenizace (bělorusizace) implikovala aktivní jazykovou obnovu, konkrétně kodifikaci moderní běloruštiny, odborného

lexikonu, rehabilitaci literárního a etnokulturního odkazu, což sehrálo významnou roli v překonání „tutejšasci“, ovládnuvší mentalitu venkovské populace. Zároveň s tím postupně docházelo k akceptování představy o sociální jednotě, i když se v době spuštění bělorusizace národní identita pohybovala v pozadí její etnické verze, kdežto použití běloruštiny se považovalo za definiční znak sociálního původu, nikoli rys národního vědomí (Markava, 2012, s. 173). Obecně platí, že v předsovětském období běloruská národní konsolidace znatelně zaostávala za celoevropským průměrem mj. i kvůli absenci tradic institucionalizovaného laického vzdělávacího systému v mateřském jazyce (Šybieka-Sahanovič, 2006, s. 108–109) a trhu periodických vydání (Snyder, 2003, s. 43–44). Za vytvoření stabilního víceetapového vzdělávacího systému vděčí Bělorusové odborné obci okolo Inbělkultu,¹⁹ díky níž se bělorusistika stala nástrojem propagace a zároveň konsolidace běloruské národní ideje. Vzdělávací systém minimálně v prvotní fázi úspěšně eliminoval analfabetismus v periferních oblastech a tím přispěl k vypěstování nové generace vzdělaných občanů. Leitmotivem jejího širokospektrálního působení se stalo zdůrazňování svébytnosti běloruského společenství, autentického způsobu života (obsahově národního, ale socialistického dle formy), v kombinaci s postupnou občanskou identifikací. Díky tomu se dotvářel svérázný archetyp Bělorusa a pokračovalo sjednocování běloruských zemí pod hlavičkou BSSR (Sluka, 2008, s. 191). Počáteční fáze běloruské sovětské státnosti nabízela poměrně optimistický výhled do budoucnosti běloruského národního projektu, neboť až do roku 1929 skoro nic nebránilo dosažení cílů deklarovaných běloruskými obrozenci (Kazakevič-Kazakevič, 2006, s. 25). Nicméně i přes zpřístupnění vzdělání v rodném jazyce předpokládal silně ideologizovaný studijní program absolutní věrnost komunistickým ideálům napříč vzdělávací kastrou. Konkrétně pedagogickou obcí, neboť jakékoliv náznaky „nespolehlivosti“ se tvrdě trestaly.

Rozbor inovací iniciovaných bolševickou vládou během bělorusizačního období indikuje, že se tehdejší běloruská společnost a její etnická komponenta blížila konceptu občanského národa opírajícího se o ztožnění se s jeho politickou formou, tj. suverénním národním státem (Markava, 2012, s. 174). Politika sloučení jazyků a kultur sovětských

národů de facto avizovala pozastavení bělorusizace původně vykládané jako nástroj boje proti reziduálním polským vlivům (Taras, 2010, s. 301–327). Dramatický politický kontext zřejmě nepřál rozkvétajícímu národnímu jazyku a ožívající kultuře: po onom krátkodobém vzestupu následovala vlna represí proti „buržoazním nacionalistům“¹⁹, což eskalovalo v likvidaci²⁰ téměř celé generace politicky angažované inteligence a záhy odstartovalo tvrdou rusifikaci ryze asimilačního a ideologického rázu (sovětizaci). Ve své odpovědi na složitou otázku, proč se Stalinovo „tažení“ proti kulturně-lingvistické platformě Bělorusů ukázalo být natolik katastrofické, se lídr běloruského nacionalistického hnutí „Běloruská národní fronta“ Z. Pazňak pozastavuje u dvou klíčových aspektů, jež dle jeho názoru definitivně určily osud běloruského národního vědomí a státnosti: u latentní genocidy běloruského etnika a deformace mateřského jazyka (Pazňak, 2009, s. 161). Zde je nutno upřesnit, že se praxe evokovaná pojmem „genocida“ vzdalovala od oficiální sovětské politiky, jelikož masové represe a priori neměly explicitně etnickou povahu: na daný případ se jako nejvhodnější jeví nahlížet optikou mýtu třídního boje, jelikož se apelovalo na vykořenění imaginárních, nikoli reálně existujících třídních nepřátel. V daném kontextu bylo paradoxní načasování onoho bezprecedentního teroru: jak uvádí H. Arendtová, k rozpoutání boje proti vnitřnímu nepříteli dochází v okamžiku, kdy je veškerá organizovaná vnitřní opozice potlačena. K tomu došlo v první polovině 30. let minulého století, což ostatně uznal i sám sovětský vůdce na XVII. stranickém sjezdu (Arendt, 1951, s. 30).

Orientace na revoluční destrukci²¹, znehodnocení lidského života coby nejvyšší hodnoty a ideová intolerance se staly integrální součástí sovětského procesu, usilujícího o identifikaci běloruského národa s novým uspořádáním. A to skrze vymezení se vůči „buržoazní“, kapitalistické společnosti – zdroji největšího zla. Právě třídní přístup přispíval ke stupňování sociální roztržitosti, nejednoty, vzniku dalších ohnisek napětí a fragmentaci dosavadní identitární platformy, čímž se zužoval rozsah sovětské, obzvláště po Říjnové revoluci²² a občanské válce. I když se v daném období intenzivně odvolávalo na princip třídní legitimacy a přísné členění společnosti, s odkazem na který se podařilo

zajistit sovětským občanům určitou sociální mobilitu, o krystalizaci obrysů uceleného vědomí sovětských lidí coby kvalitativně nové sociální formace se dá hovořit až ve 30. letech (Kerov, 2001, s. 270).

4.2 Obrat v boji proti „velkoruskému šovinismu“ a sovětský rusifikovaný patriotismus

Trajektorie národního obrození Bělorusů v bolševickém podání byla podrobena zásadním úpravám v zájmu politického centra, což rozhodně nekorespondovalo s deklarací lidového komisaře pro národnosti Stalina.²³ Pozdější sovětský vůdce deklaroval nepřípustnost jakéhokoli vměšování se do vnitřních záležitostí jednotlivých národů, jež by se mohlo promítnout do jejich kulturní a jazykové sféry, neboť pouze národ disponuje výhradním právem určení vlastního osudu (Stalin, 1951, s. 13, s. 310). Dodejme, že se sovětská rusifikace vyznačovala nikoli otevřeně etnicko-asimilační, nýbrž ryze pragmatickou orientací na sjednocení mezinárodních vztahů, jejímž posláním se jevilo být zefektivnění ideologického „pokrytí“ napříč společenským spektrem. V. S. Malachov, vedoucí odborný asistent Institutu filosofie Ruské akademie věd, poukazuje na to, že se v nastavení kulturní politiky komunistické strany skrýval velký paradox: značná část příslušníků ruského etnika ji vnímala jako důslednou denacionalizaci a diskriminaci Rusů vůči ostatním národům „říše“, zatímco neruské obyvatelstvo veškerá opatření dotýkající se národnostní domény interpretovalo jako agresivní rusifikaci (Malachov, 2001, s. 12). Charakteristická je v tomto ohledu i absence ruské komunistické strany, což odpovídalo celkovému duchu Stalinovy předválečné národnostní politiky, formálně prosazující rovnost a suverenitu všech etnických uskupení SSSR a nenávratnost systému výhod z předrevolučních dob (Stalin, 1951, s. 10, s. 125). Řada autorů věnujících se sovětské národnostní otázce zdůrazňuje skutečnost, že ruské etnikum zůstávalo v ústraní až do začátku 30. let, tedy bylo vyňato ze sovětské národnostně teritoriální „mapy“, přičemž běžně docházelo k potlačování etnického vědomí a zejména jeho autonomní manifestace vně komunisty „chráněný“ informační prostor (Castells, 2010, s. 37–46).

Reálná masová integrace Bělorusů do ruskojazyčné „nové minulosti“ se uskutečnila již v rámci SSSR: dynamická urbanizace a rozvoj

společného národohospodářského komplexu zaručily relativně rychlé a bezproblémové šíření celosvazových, resp. „imperiálních“ kulturních a jazykových standardů (Šimov, 2007, s. 4). Rusifikační tendence v rámci, sovětsizační strategie byla přitom poměrně rozporuplná: takto ještě v průběhu 30. let zárodky ruského nacionalismu – stejně jako nacionalisticky zabarvené pohnutky ostatních národů, tzv. lokální nacionalismus – byly nemilosrdně potlačovány coby přežitek „velkoruského šovinismu“.²⁴ Počínaje rokem 1934 se dá pozorovat posun od internacionalistického dogmatu směrem k nadnárodnímu „rusifikovanému“ patriotismu, explicitně zvýrazňujícímu ruské národní motivy (Suny, 2012, s. 27). Tato změna nebyla diktována revizí teoretické báze bolševismu, ale objektivní nutností, tj. Stalinovým uvědomováním si toho, že budování socialismu bez národního státu, jehož ústředním článkem bude ruský národ coby pramen autentické kultury, nemá velké šance na úspěch. Tudíž názorové a fyzické „vyšachování“ ortodoxně smýšlejících přívrženců staré leninské gardy v zájmu udržitelnosti a životaschopnosti sovětského státního „tělesa“ mělo – očima sovětského vůdce – své opodstatnění.

V konečném důsledku dochází k rehabilitaci ruskosti a zakotvení rovnítka mezi Ruskem a SSSR a schématu Rusko-SSSR – nové vlasti proletariátu založené na ruském jazyce a kultuře, věrnosti a úctě vůči společné (ruské) historii (Šimov, 2007, s. 4). Podle řady badatelů danou tendenci nejlépe vystihuje Stalinův přípitek pronesený u příležitosti oslavy vítězství sovětského národa ve Velké vlastenecké válce (1941–1945) konané dne 24. května 1945 v Kremlu, kde se poprvé akcentoval mimořádný význam ruského národa (v celosvazovém srovnání), který si z hlediska podílu na onom kolektivním triumfu může zcela oprávněně nárokovat status hlavní síly v Sovětském svazu, jelikož právě ruský národ se podle Stalina nejvíce zasloužil o porážku fašismu (srov. Duncan, 2000, s. 57; Něvežin, 2005; Suny, 2012, s. 28 a další). V tomto projevu se avizuje změna priorit a celkové přeprogramování sovětského etnonárodního pole s postulováním ruského národa jako prvního mezi rovnými: zakotvuje se titulární hierarchizace národů implikující institucionalizaci vertikálního vztahu mezi jednotlivými etnickými skupinami, v čemž se dá vysledovat jistá nedůvěra vůči ostatním národům, zúčastnivším se společného boje, a skrytý kurz na jejich potlačení.

V podmínkách totální stranicko-ideologické kontroly lze politiku národních elit titulárních republik, včetně BSSR (coby součástí trojlístku „bratrských“ národů vyšší úrovně, nahradivší rusko-pravoslavný koncept trojjediného národa), definovat jako vesměs konformní a ryze rituální vůči pravidlům internacionalistického, mnohonárodnostního a multikulturního „soužití“ na platformě ruskosti. Neutrální postoj, resp. setrvání mimo tento komunikační kulturně-jazykový kanál, byl možný pouze na bázi individuálního, nikoli skupinového rozhodnutí. Například demonstrativní odmítnutí výuky ruštiny či jejího běžného užívání při mezinárodních kontaktech se staly symbolem „etnické antisovětskosti“ v pobaltských zemích, na západní Ukrajině (Barbašin, 2013, s. 2) či v západních oblastech sovětského Běloruska s větším vlivem polského etnokulturního odkazu. Charakteristické je, že se dozvuky onoho zjevného etnonacionalismu nejhlasitěji projevíly v kádrové politice, umění a literatuře a historickém výzkumu. Za nejilustrativnější ukázkou může sloužit „vědecké“ opodstatnění výlučné role všeho ruského, zatímco se úspěchy ostatních národů netěšily tak masivní popularizací a glorifikací.

Sovětský výklad internacionalismu vystižně znázorňuje idea přátelství²⁵ národů opírající se o dominanci ruskosti: jak si správně všímá E. Birov, využití literárních odkazů na náboženské motivy, tradice a slavné epizody ruských dějin, kultivování ducha jednoty a vzájemné solidarity mezi národy, úcta k Moskvě coby srdci velké vlasti, doprovázelo a doplňovalo sovětskou národnostní politiku (srov. Birov, 2013). Kromě toho primát ruského jazyka byl ve veřejném diskursu sovětského vedení asociován s perspektivou budování komunistické společnosti, což vehementně prosazoval i N. Chruščev (Korjakov, 2002, s. 39–40). V této souvislosti není vůbec náhodné, že sovětská etapa běloruských dějin představovala nejhroživější zásah do běloruské jazykově-kulturní identifikace (Čerňavskaja, 2010, s. 80–81). Ačkoliv došlo k zavržení původní Leninovy představy o absolutní rovnosti všech národů a nepřípustnosti privilegovaného přístupu k žádnému z nich, artikulované v eseji „Třída pracujících a národnostní otázka“ (Lenin, 1976, s. 23, s. 149), praxe fungování víceetnického státního organismu sama o sobě vyžadovala jazykovou homogenitu. Tudíž se výše uvedené

Chruščevovo vyjádření razantně nedotklo národního cítění převážně většiny sovětských obyvatel, neboť reflektovalo panující stav a jejich každodenní jazykovou realitu, v níž se vedoucí úloha ruštiny prezentovala jako přirozený vývoj, přičemž se aureola sovětizace z této představy postupně vytrácela.

Převládajícím jazykem běloruských měst dlouhodobě zůstávala ruština, jež se tak stala atributem urbánního kontextu a zároveň symbolem prestiže pro nové přistěhovalce z venkovských částí země (srov. Černavskaja, 2011). Kromě toho podle analogie s poměry panujícími v Ruské říši, kdy část běloruského městského obyvatelstva, zejména pravoslavných věřících, považovala za ušlechtlejší jazyk ruštinu a identifikovala se jako svébytný slovanský národ v rámci (své) ruské vlasti, jazyková unifikace sovětského formátu měla spíše pragmatický ráz. Jejím původním cílem nebylo zcela vymýtit národní autenticitu obyvatel SSSR, nýbrž harmonické „vysílání“ politiky centra (srov. Černavskaja, 2011). V případě sovětskosti a rusifikace se neoperuje s identickými či vzájemně zaměnitelnými kategoriemi, byť nelze popřít jejich kontextuální propojení. Sovětská modernizace v běloruském terénu otevřeně usilovala o vytvoření zcela nové institucionální kostry, nastolení kvalitativně odlišné formy společenských vazeb a normativní a hodnotové báze a modifikaci identitární platformy. V první řadě však o poskytnutí státní formy pro danou teritoriálně a politicky mobilní entitu, jež byla finalizována až po 2. světové válce.

Vznik národního běloruského státního útvaru v podobě BSSR měl příznivý dopad na upevnění svébytného běloruského vědomí, neboť poprvé v historii tato území získala status celistvého politicko-administrativního subjektu (Šimov, 2011, s. 31), i když jeho zrod byl determinován logikou tzv. demokratického centralismu, dávajícího do souladu unitární projekt sovětského²⁶ státu a uznání nároků na svébytnost a autonomii pestré škály národních uskupení (Castells, 2010, s. 40). V kontextu oné státnosti dochází k zániku starého schématu, tj. tradiční bipolární konstelace štěpící místní společnost dle linie běloruský venkov vs. neběloruské, etnický smíšené město. Rovněž se postupně artikuluje běloruská sovětská kultura – hybridní model založený na bilingvistu a bikulturalitě (Babkou, 2005, s. 162), ale uchovávací

socialistický obsah a národní formu (Matěrialy Plenuma Centralnogo Komitěta KPSS, 14–15 ijuňa 1983, g. 30). Mezitím se k této fázi vztahuje relevantní posun v identifikačním poli, v jehož důsledku zdejší kulturní prostor stále patrněji evokuje současný stav, zejména v otázce diglosie, tzn. neformálně hierarchizované koexistence dvou jazykových variant, nevyváženého bilingvismu přisuzujícího dvěma jazykům odlišné statusy s ohledem na sféru výskytu. Faktem je, že běloruštině je často přisuzována role „nízkého“ jazyka, etnograficky specifického rysu, zatímco ruština se ocitla v pozici metakultury zprostředkující společný hodnotový systém (Kazakevič-Kazakevič, 2006, s. 25). Lze tvrdit, že se „pseudostát“ BSSR nevyhnutelně adaptoval na sovětsizační politiku centra propagující „vyšokou“ ruskou kulturu, jež se zakořenila ve městě a vytlačila „vyšokou“ běloruskou kulturu na okraj sociální reality.

Kromě zakotvení bilingvismu spadá do této etapy (1945 až 70. léta, tj. období poválečné obnovy a rozvoje běloruského hospodářství a jeho integrace do celosvazového národně-hospodářského komplexu) i výrazné posílení migračních proudů spojených s proměnou BSSR v „montážní“ a vědecko-technologickou „dílnu“ Sovětského svazu. S rostoucí urbanizací a aktivním přesunem venkovského obyvatelstva do větších měst, jeho ponořením do „cizí“ mentality a ruskojazyčných sovětizovaných sociálně-komunikačních sítí, se vytrácela představa o malé vlasti, kdežto v jazykovém prostředí se prosazovala „syntéza“ hovorové běloruštiny a ruštiny – sociolekt trasjanka, jež se někdy kvalifikuje jako výraz svěbytné kulturní identity (Ramza, 2010, s. 112; Pershai, 2008). Sem patří i jazykový konformismus a flexibilita coby charakteristická vlastnost sovětských Bělorusů, živěná mj. industrializací oblastí s dlouhou zemědělskou tradicí. Postupem času, počínaje zahájením industrializace (obzvláště v poválečném období, tj. v 50.–60. letech), se populační vrstvy nejvíce používající trasjanku marginalizovaly jakožto spojovací článek vyplňující mezeru mezi rurální a městskou úrovní, stávaly se nositelkami odpovídající lokálně-regionální identity s elementy sovětské městské kultury, nikoli čistého kolchozního kolektivismu. Jak to metaforicky popisuje N. Kozlova, na tento segment společnosti sovětská mašinérie nahlížela jako na palivo modernizace (Kozlova, 2005, s. 475). Běloruský autor J. Ševcov k tomu poznamenává, že právě za sovětské

nadvlády se „tutejšyja“²⁷ stávají Bělorusy (Ševcov, 2005, s. 8–9, 75, 120), přesněji řečeno sovětskými Bělorusy, kteří, dle přesvědčení části badatelů, i dnes tvoří převážnou většinu občanů republiky (srov. Čerňavskaja, 2011; Rovdo, 1997; Pershai, 2008).

4.3 Dílčí důsledky sovětské národnostní politiky

V sovětském kontextu se formující běloruská identita připomíná točité schody, u nichž první schod symbolizuje urbanizovanou „tutejšasc“, druhý ztělesňuje sovětizovanou občanskou běloruskost, a třetí sovětskost jako takovou, ovšem postrádající vyhraněnou sociokulturní homogenitu. Představený názor se zdá být v rozporu s dominujícím stylem uvažování moderních běloruských nacionalistů. Optikou části běloruské historiografické obce, se právě národnostní politika KSSS, aspirující na sblížení a splynutí sovětských národů, kultur a jazyků, ukázala být naprosto devastující pro Bělorusy (Lyč, 2011, s. 286). Pro celou sovětskou epochu běloruského vývoje bylo naopak příznačné to, že samotná idea reálné suverenity byla vyňata z veřejného povědomí a diskursu, a mateřský, resp. původní „etnokulturní“ jazyk byl vytlačen z každodenního života běloruského společenství. Logickým vyústěním se stalo oddálení a odcizení se majority Bělorusů od jejich autentického kulturního dědictví: pro většinové obyvatelstvo, s výjimkou úzkého okruhu národně smýšlejících jedinců, degradovala „běloruskost“ na čistě etnografickou kategorii. Občané BSSR se formálně stylizovali jako Bělorusové, ovšem mentálně se transformovali v sovětský národ přehlízející význam své etnické „bagáže“ (rodné řeči, historie a kultury) ve prospěch nového identitárního pilíře – sovětského národa coby imaginárního politického společenství (Taras, 2010, s. 582; Lyč, 2011, s. 135). Často se rovněž poukazuje na to, že se ve výsledku dlouhodobého fungování pod „střechou“ sovětského soustátí vytvořila jakási imitace identity, národ postrádající duchovní jádro, i když přetrvávalo poměrně silné uvědomování si existence běloruského teritoria a nezávislé BSSR (srov. Šybieka, 2004).

V běloruském nacionalistickém diskursu (např. Z. Pazňak, V. Bui-val, V. Bulhakau) se často pomíjí skutečnost, že se běloruský prostor nikdy nevyznačoval jazykovou jednotností, přičemž i v rámci jednoho

regionu existovala řada nářečí²⁸, zatímco obecně docházelo k používání jednotlivých jazyků v závislosti na kontextu. Problém nejčastěji nastává v okamžiku, kdy se ideální typ, resp. šablona národního státu a s ní asociovaná kritéria tzv. plnohodnotných národních entit, automaticky uplatňují na běloruský případ (Ioffe, 2003, s.1022). V polemice s četnými ideologické neutralitě vzdálenými názory historik A. Taras zdůrazňuje, že právě ruské jazykové pole mělo největší podíl na konsolidaci běloruského území. Domnívá se, že hluboká averze tzv. svědomitých²⁹ Bělorusů se nevztahuje na dvojjazyčnost, nýbrž na ruštinu jako takovou (srov. Taras, 2012). Na tomto místě je vhodné upřesnit, že běloruský národ skutečně ztrácel svou autentickou duchovnost, etnické vlastnosti (hlavně jazyk) a historický „panteon“ primárně ne fyzicky, byť i tomu se nepodařilo vyhnout, nýbrž funkcionálně. Tedy skrze vyloučení ideologicky „cizí“ části kulturních hodnot ze sociálně-komunikačního spektra. Akcentujeme, že se pozornost musí přemístit z ruskosti (přítomné spíše v kulturní, komunikační a ideologické dimenzi, než v národní identifikační sféře) na sovětskost.

V rámci daného pojednání se opíráme o tezi o převaze politického prvku v rámci národní geneze, jež se může realizovat buď v podobě státního nacionalismu, nebo kulturně-etnického (či puristického) politického projektu (srov. Lane, 2011). Uvedme, že se poslední varianta v běloruských podmínkách – poznamenaných multietnicitou, bilingvismem, sovětizací a rusifikací – nejevila být a priori uskutečnitelná. Zaměňování kategorií kultura a národ komplikuje další analýzu a rovněž teoreticky zpochybňuje koexistenci rovnocenných kulturních formátů v rámci jedné entity. Složitými historickými peripetemií diktované směřování Bělorusů k paralelnímu působení ve dvou kulturně-politických rozměrech – rusko-pravoslavném a západo-katolickém civilizačním prostoru – se promítá do multikulturalismu a polyetnicity typických pro tato území. Pozoruhodné v této souvislosti je, že na jednu stranu sovětskost „vysílala“ občanskou (oproštěnou od etnického obsahu), nadnárodní a makrosociální identitu, zároveň ovšem připouštěla a legitimizovala, v mezích ideologické kontroly a účelnosti, etnickou diferenciaci. Daný postup dobře vystihuje logistiku modelování sovětského Bělorusa a antroposocietální páteře sovětskosti per se: národní

vývoj byl „rámován“ povahou nové státnosti konstruované na základě dvojí identity, jmenovitě etnické (národní) a sovětské, zastřešující unikátní kulturu jedinečného druhu společnosti, v níž se myšlenka sovětské organizace, podle vedení komunistické strany, ukázala být blízka pracujícím masám všech národů Ruska, a to díky své jednoduchosti a (hypotetické) aplikovatelnosti ve všech oblastech jejich života (Postanovenije CK KPSS ot 19 fevralja 1982 goda).

Téma sovětské éry v běloruských dějinách a hlavně reflexe jejího místa a dozvuků se staly tradičním předmětem intelektuálních debat jak běloruské odborné obce, tak politických analytiků, nezávislých pozorovatelů či aktivistů. Poměrně rozšířený je názor běloruského filosofa I. Babkova definujícího BSSR jako smíšený postkoloniální subjekt s abnormální náležitostí k sovětskému Rusku, v čemž autor shledává spíše postkoloniální kompromis, než fiasko běloruského národního hnutí (Babkou, 2005, s. 161). Poněkud kategoričtější se jeví být prohlášení BSSR za koloniální pseudostátní celek, jehož reálné fungování je velmi vzdálené dominiu (srov. Taras, 2012). Zároveň se zdůrazňuje přerušování vazby na autentickou historickou minulost v kolektivní identitě sovětských občanů a upevňování napojení na sovětskou přítomnost prezentovanou jako hodnota per se (srov. Milinkevič, 2007). Na druhou stranu se v oficiálním postsovětském diskursu jako červená nit vine teze o integrální úloze sovětské etapy v procesu sebeurčení moderního běloruského národa. Faktem ovšem je, že v rámci sovětského soustátí neexistovalo faktické či právní členění na centrum a kolonie, nemluvě o zcela jednoznačném identifikačním dualismu³⁰, tedy uznání etnokulturní a politické identity: tzv. socialistické národy byly vytvořeny na bázi etnických společenství, zatímco se etnoteritoriální autonomie realizovala v podobě svazových a autonomních republik (srov. Tiškov, 2008). Sovětský svaz byl prohlášen za Vlast a Otčinu³¹ sovětského národa, díky čemuž se měla zajistit nedělitelnost a loajalita vůči etnoteritoriální jednotce a SSSR ve veřejném povědomí (Suny, 2012, s. 28).

Poznamenejme, že Sovětský svaz ztělesňoval efektivní homogenizaci vlastního životního prostranství podle linie centrum-periferie, ovšem neodpovídal klasickému pojetí impéria.³² V této souvislosti

nesmíme opomenout, že Rusové, Ukrajinci a Bělorusové nebyly dominujícími (byť byly nejpočetnějšími) etnickými skupinami, tudíž praxe carského a britského kolonialismu v jejich „čistém“ provedení markantně odporovala sovětskému civilizačnímu záměru. Kromě toho politické centrum vystupovalo v roli distributora strategických zdrojů a donora zaostalejších regionů federace v souladu s celosvazovým kurzem na vyrovnání sociálně-ekonomického rozvoje. Tudíž se sovětská strategie přerozdělování, v kombinaci s masivní industrializací a povinnou alfabetizací, stala pravým opakem ruského imperialismu (Castells, 2010, s. 43). Nelze popřít, že se běloruská území z nevyspělé periferie Ruské říše proměnila ve vědecko-technickou a vysoce industrializovanou společnost (Kirmel, 2010; Kovkeľ-Jarmusik, 2010, s. 559).

Vhodnější se v případě Běloruska coby národního státu jeví označení „metropole“, nikoli centrem nemilosrdně vykořisťované teritorium. Stojí za zmínku i to, že optikou impéria lze na sovětskou entitu nahlížet při zohlednění: a) jejího ideokratického charakteru, tedy globální ideologické expanze komunistického poselství v boji proti Západu a při zakotvení bipolárního světového řádu; b) jedinečnosti sovětského útvaru, který nejen zabírá šestinu zemského povrchu, ale rovněž nemá srovnatelnou analogii v dějinách coby zcela nový typ civilizace-impéria; c) „zrcadlové“ povahy sovětské „říše“ dle vektoru centrum-periferie, především ve smyslu sociálně-ekonomického přerozdělování směrem od metropole k periferním oblastem. Za povšimnutí stojí, že se ono „imperiální“ jádro sovětskosti v každodenním životě manifestovalo jako „rezervní“ civilizační identita, k jejímuž ožívání nejpatrněji docházelo v zahraničně politické oblasti ve formě identitárního konstruktů supervelmoci. Zároveň s tím se v celém SSSR, včetně BSSR, uchovával rigidní vertikálně centralizovaný systém v duchu „diktatury proletariátu“, a to ve jménu vybudování „celonárodního státu“. Ten se do oficiální rétoriky zapsal jako nová vývojová etapa socialistické demokracie, a politického systému obecně, vyjadřující zájmy a vůli pracujících, rolnictva, inteligence všech národností a kladoucí si za cíl vybudování komunismu (srov. Smirtjukov-Bogoljubov, 1978; Kermov, 1978).

4.4 Běloruská sovětskost a systémová nejednoznačnost sovětské identitární praxe

Sovětská identita Bělorusů (sovětská běloruská identita) se opírala o celý komplex společenských struktur, počínaje základním stupněm vzdělávacích institucí, přes pracovní kolektivy, vojenskou povinnost a konče přísnou kontrolou stranických orgánů, jež se důsledně podílely na zprostředkování mesianistického komunistického paradigmatu sovětským občanům skrze soubor masových rituálů. Poněkud paradoxní přitom je, že se klíčovým prvkem celého rituálu stalo přihlášení se k hodnotám strany a odkazu komunistického narativu (srov. Bogdanov, 2009), zatímco se za apoteózu v daném identifikačním schématu považovalo bezprostřední členství ve straně. Pro běžného sovětského občana bylo přijetí do KSSS – jež ani zdaleka nebylo automatickou záležitostí, jelikož implikovalo pečlivé ověření důvěryhodnosti aspirantů – ekvivalentní s významem iniciace pro křesťanské věřící, neboť jedině se touto cestou symbolicky transformoval v rovnoprávného člena společnosti (Ionin, 1995, s. 5). Míra pronikání sovětské ideologie závisela primárně na intenzitě kolektivních praktik a řadě hmatatelných sociálně-psychologických aspektů, nikoli na prosazovaném obsahu. To odůvodňovalo instrumentální využití státních svátků³³, inspirovaných marxisticko-leninským výkladem dějin, mítinků, shromáždění, průvodů či demonstrací. Ty jak sjednocovaly obrovské masy lidí a sloužily za důkaz schopnosti vládní garnitury mobilizovat obyvatelstvo napříč zemí (Malte, 2009, s. 253–254), tak potvrzovaly a upevňovaly legitimitu strany prostřednictvím této demonstrativní podpory. Sovětskost, coby monokulturní subjektivní substrát, se tudíž konsolidovala pomocí totálně-direktivní ideologizace, přičemž právě ve vyžadování absolutní loajality vůči ideokratickému systému lze spatřit příčinu toho, proč se ji nepodařilo implementovat jako jedinou alternativu etnické identifikace.

Určitá rozporuplnost sovětizace běloruského prostoru (zejména kulturní komponenty určující její povahu, jež byla socialistickou dle obsahu, mnohostrannou a národní dle formy a internacionalistickou dle směřování) tkvěla v samotné architektuře sovětského státu, slučujícího etnoteritoriální model se sovětským nadetnickým společenstvím. Je

možno konstatovat, že ona imanentní vnitřní rozpornost, kdy se za žádoucí stav prohlašoval monolingvismus a monokulturalismus, ale současně se (v něm) vyhrazoval prostor pro národní jazyk a stimulování národního uvědomění, nevyhnutelně vedla k postupnému rozkladu nadetnického antroposocietálního celku. Je zřejmé, že tzv. národní forma se jevila být esenciálně programována na nahrazení sovětského obsahu stabilnější a trvalejší náplní - etnicitou.³⁴

Pro sovětské narativum typická interpretace kultury jako dialektické jednoty národnostní osnovy a sovětskosti, se výrazně vzdalovala reálnému fungování fragmentované etnokulturní sféry a sloužila ryze ideologickým účelům. Zdánlivě harmonické prolínání těchto dvou kardinálně odlišných identitárních modelů se mohlo udržovat pouze díky permanentní kontrole, neboť koexistovaly jako dva nerovnocenné jevy s vlastním obsahem a formou. V reakci na impulzy vnějšího či vnitřního (systémového) původu se národní náplň dostávala do popředí, křížila se a místy fúzovala se sovětskostí, znovu se „konzerovala“, uzavírala se do vlastní autenticity, anebo se naopak deformovala – ohrožovala-li komunistickou nadnárodní politiku – a posléze byla vyřazena z přirozeného komunikačního toku. Není proto náhodou, že jakmile se „svorky“ ideologického nátlaku začaly na konci Brežněvovy epochy (tj. na konci 80. let a obzvlášť za perestrojky) částečně uvolňovat, etnicko-národnostní faktor okamžitě zapustil kořeny na půdě zdiskreditované sovětskosti. Potenciál vytvoření stejnorodé běloruské sovětskosti se zdál být minimální, což se navíc komplikovalo přítomností „antagonistických“ etnických prvků a řady „dřímajících“, resp. pasivních identifikačních vrstev a předchozích civilizačních „usazenin“, které svým obsahem narušovaly sovětskost coby ideální model. Jako další principiální aspekt ohrožující onu jednotu ztotožnění sovětskosti s definitivním ukončením, zavržením a radikálním odsouzením předrevolučních poměrů, jež byly odsunuty na okraj kulturního masivu coby „odpad“, resp. materiál nepoužitelný pro třídní kulturní transformaci. Ačkoliv se v souladu s politickou účelovostí ono zakořenělé, uměle marginalizované tisícileté dědictví občas oživovalo (v minimálních „dávkách“) a vykládalo v zájmu stranických elit s cílem účinné mobilizace (srov. Barbašin, 2013). Dle této logiky se předříjnová a sovětská historická

vrstva téměř nikdy nedostávaly do kontaktu a setrvaly v paralelních rozměrech.

4.5 Ideologicko-axiologický rámec sovětskosti v běloruskosti

Pokusme se o definici tří klíčových bodů tvořících páteř každodenní identifikační praxe v rámci běloruské sovětizace. Sem spadá permanentní připomínání³⁵ obyvatelstvu³⁶, že sdílí ctihodný status sovětského občana, jehož od „svého/vnitřního cizího“ a „vnějšího cizího“ odlišuje: 1) kulturně-etická převaha; 2) socialistický způsob života; 3) faktická, nikoli deklarovaná, svoboda jednotlivce.

Pravidla sovětského „soužití“ byla regulována morálním kodexem budovatelů komunismu obsaženým ve Třetím programu KSSS schváleném na XXII. stranickém sjezdu (Programma Kommunističeskoj partii Sovětskogo sojuza, č. 2, s. V). Vzhledem k omezenému prostoru stručně naznačme, že se sovětská morálka kultivovala na základě třídního principu a držela se imperativu vybudování nové společnosti (Lenin, 1976, s. 41 a s. 309–313). Zvláštní pozornost byla v kodexu věnována souboru norem reflektujících onen třídní princip: kolektivismu, solidaritě, internacionalisticko-humanistickým ctnostem (přátelství mezi národy apod.), kultu práce a rodiny (obraz poctivého pracujícího v sovětské společnosti nabýval poněkud sakrálního rázu, popularizoval téměř náboženskou úctu vůči práci, jež byla pokládána za stavební kámen poválečného hospodářského vzestupu) (srov. Lazarevič, 2001). Upřesníme, že svoboda homo sovieticus nebyla abstraktním, nýbrž zcela konkrétním jevem. A to těsně spjatým se sociálním zabezpečením, optimismem a s jistotou zajišťovanou socialistickým řádem. Sovětskou realitu proto občané pokládali za mnohem svobodnější z ekonomického, politického a intelektuálního hlediska, než jejich „buržoazní“ protějšky (Ivin, 2002, s. 279).

Ideologická konfrontace podél axiologického vektoru zčásti zmírňovala následky eroze sovětskosti na individuální úrovni, kde se začal projevovat rozkol mezi sociálně akceptovanou či „přivlastněnou“ identitou a modelem implementovaným zvnějšku. A to skrze ověřené stereotypy jednoznačné převahy sovětského jedince nad ostatními národy, rovnostářské a antielitářské zaměření a specifickou kombinaci

nadřazenosti a omezenosti (komplex méněcennosti) (Gudkov, 2007, s. 22–23). V rámci tohoto konkurenčního pole, na němž se střetávala komunistická „duchovně vyspělá“ entita se společností nekompromisního konzumu (srov. Tolstych, 1975), ovšem v reakci na narušení rovnováhy mezi postavením globální supervelmoci, jejíž možnosti doslova překročily planetární rozměr, a neutěšenou materiální situací, se formovala tzv. negativní identita. Logickým vyústěním se v daném kontextu zdála být obtížně překonatelná „propast“ mezi faktickou sovětskostí a její vědecko-ideologickou racionalizací podle marxisticko-leninské tradice (Popov, 2004, s. 100).

Sovětskost se vyhranila v důsledku politiky pěstování nového, nemateriálně založeného jedince, jehož konceptuální profil tvořily komunistické ideály, kolektivismus, veřejně prospěšná práce coby nejvyšší životní cíl (Smirnov, 1980, s. 57). Nicméně v samotném očekávání nezpochybnitelného podřízení individuálních zájmů prvořadému, tj. veřejnému prospěchu, se skrýval pramen neupřímnosti a dvojí morálky. Sovětský občan byl symbolicky vytržen z přítomného času, neboť byl konstantně odkazován na idealizovanou budoucnost a lepší zítřky. Tudíž se doznívající revoluční romantismus neodvratně střídal s deziluzí, masovou frustrací a pokrytectvím, zatímco se adjektivum „veřejné“ postupně měnilo v „ničí“. Ve výroční zprávě ÚV KSSS po XXVI. sjezdu se „oficiální“ sovětský občan zobrazoval jako politicky vyspělý, pilně pracující vlastenec a internacionalista vychovaný komunistickou stranou a socialistickým řádem (Materiály XXVI sjezda KPSS 1981, s. 63), kdežto zcela reálný obyvatel sovětského státu vedl dva paralelní životy: pečlivě se cenzuroval a reguloval, čímž se podílel na prohloubení dvojmyslnosti coby kognitivního zákona socialismu (Meduševskij, 2010, s. 18). Kolektivní paměť se nedokázala odpoutat od všepronikajícího strachu, který během stalinské éry splynul s konotační složkou pojmu „politika“ natolik, že se za nejpřirozenější spojení s přídavným jménem „politický“ považovalo slovo „vězeň“ (srov. Bobrovič, 2004), ačkoliv se za Brežněvova vedení strach částečně oslabil a cynismus se stal skrytou normou chování. Zde se jako velice vhodná jeví poznámka Sh. Fitzpatrickové v závěru jejího díla „Každodenní stalinismus...“ o tom, že homo sovieticus tahal za provázky, prováděl různé machinace,

praktikoval příživnictví, vykřikoval hesla atd. hlavně s cílem přežít (Fitzpatrick, 2000, s. 227).

V případě Běloruska se jako nejrelevantnější v daném diskursu jeví dimenze vzdálenosti mocenského pole (v kontextu mentálního programu)³⁷, na jehož základě lze rozlišovat mezi „stoupající“ a „ponižující“ identifikační variantou. Zatímco první implikovala orientaci na referenční skupinu nacházející se na vyšším žebříčku společenské hierarchie, druhá podporovala pasivitu, přizpůsobení a „rozpouštění“ se v davu (Gudkov, 2000, s. 36). Do kolektivistické sovětské kultury se postupně kóduje výrazná vzdálenost mocenské sféry, tedy silné stratifikující pouto mezi podřízeným a nadřízeným, signifikantní submisivita, pokora, velký respekt vůči vládnoucí garnituře a jednotlivým představitelům politické moci, již na své úrovni ztělesňovali autoritu paternalistického státního tělesa. Onu distanci lze definovat jako historicky podmíněný esenciální aspekt politické kultury nejen Rusů, nýbrž i běloruského obyvatelstva, u nichž obraz „rolnického“ cara, resp. „cizího svého“, se jevil být vnější personifikací individuálního „já“ skrze kolektivní „my“, přičemž se mezi symbolickým „my“ a „patronem“ navazovalo téměř neviditelné spojení (Lurje, 1997, s. 350). Taktika neustálé adaptace, demonstrace poslušnosti, disciplíny a úcty (řízená primárně snahou omezit ničivé dopady nařízení shora a přitom se vyhnout otevřenému konfliktu) v mnoha ohledech určovala pracovní etiku Bělorusů. Dle tohoto schématu se jakékoliv počínání postupně ztrácelo v apatii a neiniciativnosti (srov. Čerňavskaja, 2011). L. Gudkov v rámci daného mechanismu vyčleňuje dvě klíčové součásti tzv. ponižující identifikace: vnitřní averzi a osobní závislosti podmíněné formální projevy respektu, jež zásadně koriguje světonázor sovětského člověka (Gudkov, 2000, s. 39).

Během dlouhotrvajícího sovětského období se u Bělorusů stále intenzivněji formovala víra v nezbytnost subordinace, „tvrdé ruky“, respektu vůči vládnoucí elitě coby nositeli nejvyšší spravedlnosti, prostřednictvím čehož docházelo k patrnější identifikaci se stranickým vedením. Ilustrujme to na neobvyklé přízni a podpoře, jíž se těšil první tajemník ÚV KPB³⁸ P. Mašerov, což bylo dokumentovatelné mj. u příležitosti jeho pohřbu v roce 1980 v Minsku. V rámci podobného ztotožnění se

národa s lídrem – skrze sdílení společných zájmů či hodnot – je subjekt (lídř) vnímán objektem (národem/jedincem) jako jeho představitel a ochránce. V tomto podání lze sovětskost Bělorusů vymezit jako komplex jednotlivce nepřiměřeně spoléhajícího na silnou a spravedlivou moc, ale rovněž schopného dostatečně objektivního hodnocení mocenských reprezentantů ne výlučně na bázi rétoriky či stranické solidarity, ale podle konkrétních výsledků jejich činnosti. Právě proto se sovětskost v běloruském prostoru nezakotvila na půdě bezpodmínečné (ne)loajality vůči jednotlivým symbolům, politickým přesvědčením či ideologickým preferencím. Soubor shora „vysílaných“ komunistických hodnot – v rámci demonstrované, resp. formální identity – plnil funkci adaptivního mechanismu, konformního soužití s kolektivistickým prostředím.

Břežněvova epocha, kdy se Chruščovem vyhlášené vybudování komunismu zjevně opožďovalo, byla doprovázena aktivním naplňováním kolektivní identity nikoli výhledy „světlé“ budoucnosti, nýbrž mýty o válce a vítězství a odkazy k hrdinné minulosti, s cílem povzbudit společenskou náladu. Při rozboru běloruské sovětskosti tudíž nesmíme opomenout sakrální úlohu Velké vlastenecké války³⁹ v kolektivní paměti místního obyvatelstva, jelikož interpretační verze jejího průběhu a implikací dodnes delimituje hranici mezi „svými“ a „svými cizími“ a zůstává i nadále ideologickou hranou rozdělující běloruské obyvatelstvo, čímž se konstruuje nové národní bariéry. Akcentujme, že válka proti nacistickému Německu v Bělorusku eskalovala v konfrontaci⁴⁰ dvou typů identity: proti sovětské běloruské kultuře se postavil neosovětský, formálně proevropský a protiruský směr (Ševcov, 2005, s. 35). Válkou poznamenaná identifikace sovětských Bělorusů se opírala o dva ústřední pilíře, z nichž jeden se soustředil na obraz mstícího se národa partyzánů, zatímco druhý ztvárňoval obraz běloruského národa-mučedníka. Apoteózou posledního se stal symbol společného smutku ztělesněný tragickým příběhem vesnice Chatyn.⁴¹

Reprezentace Velké vlastenecké války se rychle stává prvořadým patriotickým prvkem sovětské identity (srov. Dubin, 2004) a legitimizačním nástrojem komunistů, neboť válka s širokou škálou jejích reálných a mytologizovaných projevů hrdinství, oddanosti a sebeobětování

poskytovala ideální materiál pro tvorbu patriotických symbolů a emotivně podložených identifikačních schémat (srov. Griněvič, 2005). K obsahovému dovršení a k definitivní institucionalizaci daného mýtu došlo za L. Brežněva v podobě celostátního svátku Dne vítězství, jenž se jevil být výsledkem aktivní spolupráce ideologického aparátu, představitelů světa kultury, umění, literatury a médií v propagaci centrální role KSSS v účinné mobilizaci sovětského národa v boji proti agresorům, neoddělitelného propojení fronty a týlu, přátelství mezi národy a masového hrdinství sovětských občanů. V kontextu konsolidace poválečné společnosti náležela stále významnější role v sovětské identitární kostře válečným veteránům – zprostředkovatelům příběhu války budoucím generacím.

Zmíněný vlastenecký diskursivní formát zajišťoval sdílenou vizi válečné „pravdy“ ve veřejném povědomí, umožňoval mezigenerační solidaritu, díky všeobecně akceptovanému souboru znaků a symbolů (jazyka války), a ukázal se být efektivní ideologizační strategií (srov. Tomofejev, 2010). Přirozené proto je, že toto nezpochybnitelné hrdinství a hluboce zakořeněný patriotismus tvořily fundament sovětskosti a navazovaly „kontakt“ mezi etnickou (monoetnickou), nadetnickou (polyetnickou) a neetnickou (třídní) sociokulturní úrovní (Popov, 2004, s. 99). Na této platformě byl formulován identitární projekt prohláshující monolitnost sovětské entity a explicitně vymezující nepřítel, což dlouhodobě zaručovalo aspoň částečné tlumení existujícího napětí (Čerňavskaja, 2007, s. 29). Téma vítězství lze i dnes označit za účinnou techniku reanimace v kolektivní identitě stále přítomné sovětskosti, jejíž fragmentární reprodukce se u patrné části obyvatel postsovětského prostoru odvíjí od této historické události. Zároveň je politickými elitami Ruska a Běloruska zneužívána v intenci rozšíření jejich elektorální podpory, potvrzení vlastní vnitřní legitimacy, ideologicko-geopolitického boje, včetně obnovení bývalého „impéria“, byť pouze v imaginární rovině.

4.6 Krize sovětskosti prizmatem běloruské sovětské identity

V průběhu Gorbačovovy perestrojky⁴² utrpěla běloruská sovětskost závažnou obsahovou deformaci a postupně začala získávat negativní

identifikační tón, obzvlášť v reakci na havárii v Černobylu a její nezvládnutí stranickou nomenklaturou. Sovětští Bělorusové, frustrovaní pouhou imitací likvidace dramatických následků této katastrofy komunistickým vedením, dospěli ke stavu krajního morálního vyčerpání a nemobilizovatelnosti⁴³, v důsledku čehož se komunistický projekt začal postupně rozkládat. V dimenzi každodenního života se stále hlasitěji projevovaly symptomy krize unifikované identity (ironické poznámky na adresu stranických činitelů, anekdoty, šíření zakázané literatury apod.), jelikož v souladu s komunistickými ideály prosazovaný významový kodex začal být vnímán jako chybný, umělý a zcela zdiskreditovaný sociální praxí jeho autorů.

V této atmosféře se nadednické internacionalistické společenství – sovětský národ – začalo rozpadat na etnonárodní články. Během posledního roku existence sovětského státu se v celém Bělorusku pořádaly masové stávky zaměstnanců největších průmyslových podniků. Jako příznačný se v tomto případě jevil jejich otevřeně antikomunistický ráz, byť se lídři národně orientovaného hnutí BNF-„Obrození“, využívající bolestné otázky stalinských represí coby ekvivalentu „ruského imperialismu“, (poněkud neúspěšně) pokoušeli dodat této protestní vlně aureolu antisovětismu. Akutní sociální problémy se v masovém povědomí spojovaly především se selháním stranické nomenklatury považované za hlavního viníka opouštění sovětských principů a vznikajícího společenského rozvrstvení. Fakt, že se Bělorusové nevymezovali proti socialistickému řádu jako takovému a nevystupovali explicitně za etnický homogenní běloruský, tj. derusifikovaný, národní stát, dokládá mj. i výsledek celonárodního referenda z března roku 1991, v němž se převážující majorita (82,7 %) obyvatel republiky vyslovila za zachování SSSR. Vše naznačuje skutečnosti, že za daných podmínek sovětští Bělorusové nebyli stimulováni domáhat se suverenity (srov. Kirmel, 2010).

Do stejného období spadá celosvazový průzkum veřejného mínění monitorující občanskou identifikaci obyvatel sovětského soustátí, konkrétně zda se primárně považují za občany SSSR, nebo titulární republiky. Obdržené výsledky výmluvně svědčí o dominanci sovětského vektoru v běloruské identitární matici v předvečer rozpadu Sovětského svazu: 69 % respondentů se ztotožnilo s SSSR, zatímco zbylých 24 %

s BSSR. Dodejme, že v celosvazové perspektivě byly v Bělorusku zaregistrovány rekordní ukazatele souznění se sovětskostí, porovnáme-li je s poměrem na Ukrajině (42/46) či Estonsku (3/97) (srov. Nikoljuk, 2012). Výše uvedená čísla se jeví být palčivým důkazem efektivity sovětské politiky identity v Bělorusku, indikátorem její pozoruhodné odolnosti vůči faktoru „perestrojkového“ revizionismu podkopávajícího sovětský identitární systém. Kromě toho v rámci našeho rozboru sovětskosti coby analytické kategorie jsme vycházeli z toho, že snaha aplikovat jakýkoliv ideální model, resp. univerzální identitu na daný případ bude přispívat k neúplnému a tendenčnímu výkladu zkoumané reality.

Závěr

Sovětskost se odvozovala od unikátní civilizační makrosociálnosti vyznačující se ateistickým a kolektivistickým světonázorem, nadetnicitou, ideokratickým sociálně-politickým řádem. Prizmatem civilizačního identitárního formátu je sovětskost analyzována nejen jako souhrnný kulturně-ideologický vzor, nýbrž jako výsledek třídní kolektivistické identifikace, s její jasnou převahou nad etnonárodní složkou, a externí konfliktogenní dichotomie „Východ-Západ“. Jádrem sovětského projektu reflektuje kvazimesianistické ideokratické budování historicky nového internacionalistického společenství lidí – sovětského národa, v jehož sociokulturní platformě byl a priori zakódován destruktivní potenciál daný duální institucionální strukturou sovětského soustátí (etnoteritoriální model se křížil se sovětskou nadetnickou entitou v „dialektické jednotě“ sovětského obsahu a etnické rozmanité formy). Kromě toho se sovětskost konsolidovala skrze totální ideologizaci, mytologizaci a sovětský patriotismus jakožto duchovní element vylučující veškeré nacionalistické projevy mimo internacionalistický rámec, pramenila ze vzájemného působení etnické (monoetnické), nadetnické (polyetnické) a neetnické (ideologické, třídní) sociokulturní variace v mezích (shora) zakotveného paradigmatu.

Charakteristickou vlastnost sovětizace běloruského prostoru lze spatřit v její nerovnoměrnosti z důvodu mobility tohoto

teritoriálně-kulturního prostoru, jenž se dá nejlépe vystihnout jako křižovatka navzájem si konkurujících sociokulturních a politických projektů, v čemž se skrýval zdroj fragmentace kolektivní identity místního obyvatelstva a jejich „ponoření“ se do „tutejšascí“. Je nutno zdůraznit, že sovětská unifikace běloruského společenství poprvé v běloruských dějinách poskytla příležitost pro úspěšné překonání významové rozdrobenosti v jejich definování se jako národa, byť v rámci socialistické státnosti. To mj. umožňovalo koncipování národní historie a kultury v novém formátu, skrze rozporuplnost politiky bělorusizace a sovětské rusifikace, eliminaci nositelů autentické běloruské ideje a výchovu „nového člověka“. Běloruská národogeneze se v rámci komunistického projektu realizovala na základě sovětsko-ruského kulturního dědictví s epizodickým ožíváním zbytků předchozích civilizačních vlivů a podporou etnického prvku prismatem třídní interpretace.

Výsledkem realizace sovětského modelu identity se stala mozaiku zahrnující lokální „tutejšasc“ a její urbanizovanou variantu – sovětizovanou běloruskost – s trasjankou coby sociolektem, městskou etnickou lokalizovanou identitu ve sféře vysoké kultury, negativní identitu prolínající se s kolektivistickými normami chování. Tudíž běloruská identita v socialistickém podání byla vesměs občanskou a nadnárodní, kombinovala bilingvismus, bikulturnost a národní státnost, zatímco obsahově byla spojena se způsobem života a jeho sociálním zabezpečením spíše než s komunistickou ideologií, což do velké míry determinovalo jejich věrnost tradici sovětské státnosti a zdrženlivost vůči „obrozeneckému“ projektu běloruských etnonacionalistů.

Tento článek vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu Institutu politologických studií Fakulty sociálních věd UK SVV260111: *Politické konflikty a tvorba politiky na počátku 21. století*.

Poznámky:

- ¹ Za počátek běloruské sovětské státnosti je obecně považováno vyhlášení Sovětské socialistické republiky Bělorusko (SSRB) 1. ledna 1919. Dne 28. února téhož roku, sjednocením částí území SSRB a Litevské

SSR, dochází ke zřízení Litevsko-běloruské sovětské socialistické republiky (Lit-Běl), jež zanikla obnovením SSRB 31. 7. 1920. Po vzniku SSSR v roce 1921 byl tento státní útvar přejmenován na Běloruskou sovětskou socialistickou republiku (BSSR), která přestala existovat 19. září 1991, v nezávislém formátu fungovala od 25. srpna 1991 (srov. Sahanovič-Šybieka, 2006, s. 156–161).

- ² Detailnější a nejaktuálnější přehled o populárních terminologických formulích aplikovaných v tzv. běloruském diskursu nabízí např. G. Ioffe (Ioffe, 2013, s. 1260) nebo A. Wilson (Wilson, 2012).
- ³ První vlna publikací iniciovaná rozpadem sovětského soustátí se vyznačovala ryze negativní a kategorickou argumentací, zásadně vylučující možnost opakování dané historické zkušenosti a zvýrazňující logičnost a oprávněnost vyústění tohoto dlouholetého socialistického experimentu, zatímco po vstupu do nového tisíciletí se ona rétorická rigidita zčásti zmírňuje, mj. v reakci na nová archivní zjištění (srov. Trofimov, 2012).
- ⁴ Social imagination.
- ⁵ O rozpracování termínu „identitární matrice“ se nejvíce zasloužil francouzský psycholog S. Moscovici, který pojímal lidské vědomí jako matici, již tvoří více skupinových identit (objektivní přirozené, sociální a subjektivní). V reakci na měnící se prostředí se jedna identita dostává do popředí a jeví se být dominantní oproti ostatním. Pro účely tohoto pojednání se identitární maticí rozumí souhrn modelů, institucí a vztahů v konkrétním antroposociálním prostoru, které slouží jako pilíře identifikace.
- ⁶ Vzhledem k omezenému prostoru pouze stručně uvedme několik relevantních východisek: civilizace, podle L. von Misesa, nelze měřit či porovnávat, jelikož jejich vůdčím hybatelem je ideový rozměr, což zčásti determinuje i jejich odlišné evoluční směry (Mises, 1957); obsahově se v případě civilizací jedná o duchovní společenské formace ztělesněné rozsáhlými nadnárodními lidskými společenstvími unifikovanými okolo určité ideologie, mentality, světonázoru, identity, usilujícími o překonání etnických či národních mantinelů; civilizační entita není statickým, nýbrž dynamickým kulturním supersystémem (P. Sorokin) expandujícím v průběhu antroposociálního

a vzájemného komunikačního působení jejího jádra a periferie (Sorokin, 1992; Jerasov, 1998); oproti státním jednotkám, jež lze vymezit jako jednu z materializací civilizace, jsou civilizační celky mnohem trvalejším jevem, zatímco vztah mezi státem a civilizací tkví v dialektické vazbě mezi celkem a částí (Jerasov, 1998, s. 58); u antroposociální, politické a informační sféry přilehlých nebo blízko situovaných civilizací nevyhnutelně dochází ke vzájemnému prolínání a latentnímu korigování identifikačních mechanismů.

- ⁷ Skutečnost, že se socialismus po Říjnové revoluci ujal role náboženství, zatímco přední ideologové této doktríny se v představivosti většinové populace bývalé Ruské říše záhy umístili do politického panteonu, konstatoval už P. Sorokin začátkem 20. let (Sorokin, 1922).
- ⁸ Pojem byl rozpracován ve 30. letech 20. století ruským literárním vědcem N. Bachtinem (Bachtin, 1975) pro zachycení existující vazby mezi časovým a prostorovým rozměrem (a jejich neoddělitelnosti). V sociální psychologii se tento termín používá k označení typických komunikačních situací, resp. scénářů opakujících se v určitém čase a prostoru. V předkládané analýze se chronotop vztahuje ke konceptu mentálních programů G. Hofstedeho z roku 1980. V rámci své teorie kulturních dimenzí Hofstede poukazuje na vliv kultury konkrétní společnosti na hodnotový systém jejích členů a operuje se čtyřmi (později šesti) dimenzemi, resp. liniemi, podél nichž lze zkoumat kulturní kontext i v mezikulturální perspektivě: vzdálenost mocenské domény, kolektivismus-individualismus, maskulinita-feminita, překonání nejistoty (Hofstede, 2001; Hofstede-Hofstede-Minkov, 2010).
- ⁹ Za stručnou zmínku stojí, že daná práce vychází ze sociální teorie identity, jejíž optikou je identita produktem sociální aktivity, a tudíž se formuje v průběhu interpersonální interakce v rámci společnosti, i se společností; skrze identifikační proces získává subjekt určitý souhrn statusů, rolí a funkcí. Formování svébytnosti subjektu se realizuje v mikroprostředí determinovaném makrokontextem, v sociálních strukturách konkrétního společenství (rodina, sociální skupina, instituce, organizace atd.), přičemž společným pro tyto struktury je to,

že každá z nich je aktivním kolektivním subjektem zcela autonomně vytvářejícím své identifikační strategie.

- ¹⁰ Včetně jazykového prostředí, v němž se zakotvil situativní polylingvismus: dlouhodobě převládajícím úředním jazykem byla polština, jež byla posléze vystřídána ruštinou, zatímco na úrovni domácností se komunikovalo hlavně „národním“ jazykem, tj. venkovskou verzí běloruštiny.
- ¹¹ Podepsáním Lublinské unie (1569) stanovující unifikaci zemí polské koruny a Velkoknížectví litevského, byla zahájena etapa postupné deformace pravoslavím vybroušeného etnokulturního kódu místních obyvatel ve prospěch formátu tzv. západní civilizace. To implikovalo katolizaci a polonizaci daného kulturního prostoru. Existující „civilizační“ konflikt mezi dvěma světónázorovými systémy, zejména ve smyslu náboženských rozdílů, ohrožoval společenský smír, což bylo podporováno i vícejazyčností, podkopávající etnokulturní identitu. Potenciálně tlumícím mechanismem pro toto turbulentní dění se ukázala být koncepce „řecko-katolické“ (uniatské) církve, ztělesněná Brestskou unií z roku 1596. Měla otevřít cestu ze zablokované situace, nabízejíc širší spektrum možností zřízení jednotné národní církve. Právě k tomuto období sahají kořeny tzv. západního „koloniálního“ projektu, jenž setrvává v běloruském identifikačním poli až do vypuknutí 2. světové války. Navzdory cíli tvůrců projektu Brestské unie se v národním povědomí upevnila představa o autochtonnosti řeckokatolictví, nekorelujícího ani s ruským duchovním modelem, ani s náboženským „tónem“ Rzeczpospolity ztotožňované s „vlastí“ katolických šlechticů. „Běloruské“ řeckokatolictví začalo být vnímáno jako symbol jednoty a jinakosti všech, kteří se odmítali identifikovat s Poláky či s Rusy, čímž hájili vlastní náležitost k autonomní sociálně-náboženské komunitě. Takto uniatská církev postupně nabývala podoby autentické „národní“ konfese, jejímž specifikem byly mj. bohoslužby v běloruském jazyce. Leitmotivem rusifikační strategie Kateřiny II. se jevílo být smazání „rozhraní cizorodosti“ mezi ruskými a inkorporovanými územími a zajištění jejich definitivního „návratu“ do ruské duchovní sféry. Vzápětí byl zahájen opačný proces výměny civilizačního kódu, „přeformátování“ běloruské

mentality a nastolení kurzu na splynutí se „starším bratrem“, a to skrze eliminaci uniatsví a (znovu)ponoření rolnictva do pravoslavné víry. Začlenění teritorií Velkoknížectví litevského do říše fakticky přerušilo proces národní identifikace běloruské entity, jehož duchovní platformou bylo uniatsví.

- ¹² „Tutejšascí“ se rozumí lokálně-regionální formát kolektivní identity čerpající z emotivní vazby na konkrétní území, domovinu, regionálně či lokálně definovaný hodnotový systém, specifické lokalizované vnímání reality, kultivování pocitu sounáležitosti s původní územně, jazykově či nábožensky vymezenou komunitou (Pershai, 2008).
- ¹³ Dovolím si krátký komentář ke zkoumání sovětskosti v duchu klasické teorie totalitarismu (H. Arendt; C. Friedrich-Z. Brzezinski; Sh. Fitzpatrick, Juan Linz, R. Pipes, L. Shapiro), přesněji řečeno ke vhodnosti ztotožnění těchto dvou jevů prioritně na základě extenzivních politických represí a rozsáhlého manipulování s kolektivní identitou sovětského lidu. Aplikací daného přístupu se často plošně interpretovalo nejen politické uspořádání sovětského systému, nýbrž i komplexní soubor sociálních vazeb dle principu striktní společenské hierarchie (Smolina, 2009, s. 10). Celá řada badatelů ovšem nesouhlasí s absolutním přirovnáním sovětské reality k totalitní entitě, zdůrazňuje významné rozdíly mezi sociální doménou SSSR a třetí říše (socialismus vs. kapitalismus, internacionalistické ideologické schéma vs. radikální etnický šovinismus coby obsahově odlišné politické systémy), považuje za poněkud nekorektní metodologickou osnovu teorie totalitních režimů, akcentujíc nelineární ráz sovětské národogeneze, fragmentovanost evoluční trajektorie a korekci politického diskursu odrážející „kreativitu“ střídajících se stranických lídrů (Ryklin, 2002, s. 9; Markov, 1999, s. 274). Další experti zde registrují náznak ideologické tóniny na úkor názorově neutrální analýze a klíčové omezení tohoto interpretačního rámce shledávají v jeho nedostatečnosti při rozšíření výzkumného pole o rozměr každodennosti a mentality (Smolina, 2009, s. 12), s čímž autorka předkládaného textu souhlasí. Kromě toho se zpochybňuje totální manipulovatelnost sovětského masového vědomí, neboť se v tomto případě ignoruje princip neúplné antroposocietální shody, kritické

reflexe, reálného způsobu uvažování a života sovětských lidí. Tudíž výklad sovětského jako výhradně totalitního, monolitního, homogenního a eliminujícího veškerou možnost volby, neargumentuje jeho sociální, kulturní a vědecko-technickou dynamiku.

¹⁴ Ve smyslu nacionalizujícího státu (Brubaker 1996).

¹⁵ Podrobněji o korenizaci a sovětském národnostním inženýrství viz Suny, 1993; Suny–Martin, 2001; Savchenko, 2009 s. 83; Duncan, 2000; Bekus, 2010; Buhr-Shadurski-Hoffman, 2011.

¹⁶ Ilustrativní se jeví být statistika, podle níž v roce 1922 72 % členů komunistické strany tvořili etničtí Rusové, zatímco během následující dekády neruské zastoupení vyšplhalo na téměř 54 %, přičemž v Bělorusku byl zaznamenán signifikantní nárůst z 21 % na 60 % (srov. Suny, 1993).

¹⁷ Detailněji sovětský nation-building byl zpracován např. v Brubaker, 1996; Suny, 1993 a 2012); Suny–Martin, 2001; Motyl, 1995; Savchenko, 2009; Hirsch, 2005; Sakwa, 1998.

Výstižně evoluci vztahu mezi komunistickou doktrínou a kategorií nacionalismu mapuje W. Connor ve svém shrnutí národnostní otázky prizmatem marxisticko-leninské teorie (Connor, 1984).

¹⁸ Institut běloruské kultury (Inbélkult), výzkumná instituce kulturologického a etnografického zaměření, vznikl v sovětsizačním období. Později byl přejmenován na Národní Akademii (1922–1928). Sdružoval intelektuální „jádro“ běloruského národa, mezi jehož nejvlivnější představitele patřili i J. Kolas, Z. Bjadulja, M. Harecki, J. Kupala, akademik J. Karski a řada dalších stoupenců národního obrození, kteří se zasloužili o obohacení běloruského spisovného jazyka a popularizaci kulturního dědictví.

¹⁹ V souladu se Stalinovým přesvědčením o tom, že cesta směrem k socialismu nutně vyvolává odpor vykořisťovatelů, jenž bude dalším impulzem vyostření třídního boje (Stalin, 1951, s. 13 a 171).

²⁰ V této souvislosti se nabízí úvaha H. Arendtové o tom, že v intenci nastolení totalitního režimu musí být teror veřejnosti prezentován jako prostředek naplnění určitého ideologického cíle, jenž se začne těšit podpoře většinového obyvatelstva, ještě než se ona násilná metoda etabluje natrvalo (Arendt, 1951, s. 6).

- ²¹ Optikou kontroverzní knihy N. Stankeviče „Hledám člověka“ sovětský systém za vlády Lenina, Stalina či Chruščeva, z hlediska nezbytnosti kontinuity stávajícího modelu, postupoval zcela logicky, neboť pravidelné čistky a nepřetržité hledání nepřítele eliminovaly prostor pro vznik cizích ideologií a politických tendencí, zatímco se konstrukt „vyostření třídního boje“ projevil jako relevantní zdroj upevnění existujícího režimu (Stankevič, 2010, s. 158). Tudíž ono ambivalentní binární schéma operování s ideologickou „cizorodostí“ bytostně vyžadovalo antagonistický prvek, nepřítele, jelikož samotný fakt jeho nepřítomnosti v rámci identifikačního pole by mohl devalvovat komunistického poselství a s ním spojeného hodnotového paradigmatu, ovlivňuje společenskou stabilitu a sovětskou identitu per se.
- ²² Podrobněji o bolševické revoluci z r. 1917 viz např. Fitzpatrick, 2001.
- ²³ V jeho stati „Marxismus a národní otázka“ z let 1912–1913.
- ²⁴ Klíčová hrozba sovětské bezpečnosti a celistvosti, projev buržoazního nacionalismu a protipól proletářského internacionalismu, jehož vykořenění bylo postulováno jako prvotní cíl bolševické moci.
- ²⁵ V roce 1935 propagovaná idea přátelství mezi národy zčásti nahradila, resp. doplnila koncept bratrství coby stěžejní heslo 20. let, což mělo signalizovat rozplývání dosavadně výrazněji hierarchizovaného vztahu, jelikož přátelství podvědomě evokuje rovnost a solidaritu (srov. Suny–Martin, 2001; Suny, 2012).
- ²⁶ BSSR byla jedním ze zakládajících států OSN, disponovala vlastním zahraničně politickým aparátem (ministerstvem zahraničí) a vysílala stálého zástupce do OSN, UNESCO, Mezinárodní organizace práce, Světové zdravotnické organizace atd.
- ²⁷ Zdejší, místní.
- ²⁸ V rámci běloruštiny se vyčleňují tři velké skupiny dialektů (severovýchodní, jihozápadní, středo-běloruská nářečí) (srov. Michněvič, 1994).
- ²⁹ Tzv. nových, tj. současných nacionalistů.
- ³⁰ Někteří autoři tento model vidí jako duální asimilaci (Hirsch, 2005; Buhr-Shadurski-Hoffman, 2011).
- ³¹ Ruský „Родину“ a „Отечество“.

- ³² Diskurs „impéria“ v rámci sovětských studií se nejvíce popularizoval až po rozpadu SSSR. Většina badatelů zdůrazňuje imperiální charakter sovětského státu, kterému se na rozdíl Ruské říše podařilo vytvořit nadnárodní pouto mezi národnostními uskupeními. Náhled do aktuální debaty o sovětském impériu nabízí (Suny, 2012; Suny–Martin, 2001; Motyl, 2001).
- ³³ Více o sovětských státních svátcích a rituálech v Baiburin, 2012; Lane, 1981.
- ³⁴ Pozoruhodná se v této souvislosti jeví otázka W. Connora vztahující se k případnému Leninovu podceňování formy, jež zřetelně disponuje vlastní obsahem (Connor, 1984, s. 495).
- ³⁵ Podle logiky tzv. banálního nacionalismu M. Billiga.
- ³⁶ Prostřednictvím médií a kolektivních institucionálních struktur - pracovní prostředí, stranické organizace, komsomol, odbory, umění, kinematografii, literární tvorbu, atd.
- ³⁷ V Hofstedeho pojetí je kolektivní mentální program sociálním konstruktem, zděděnou představou o národním charakteru (srov. Hofstede, 2001).
- ³⁸ Komunistická strana Běloruska.
- ³⁹ Válečná léta 1941–1945 katastroficky dekonsolidovala a demoralizovala běloruský národ, stála život každého čtvrtého obyvatele a obrátila se v téměř nesnesitelnou tragédií pro Bělorusko, jehož území se transformovalo v jedno z centrálních dějišť válečných událostí se všemi z toho plynoucími následky: bezprecedentní partyzánskou válkou a národním odbojem. Pro běloruský nacionalismus první poloviny 20. století spolupráce některých jeho prominentů s nacisty znamenala odsunutí na okraj politického dění a do velké míry odůvodnila formování národního vědomí mimo nacionalistický diskurs, který byl ve veřejném povědomí asociován s nacismem.
- ⁴⁰ V této souvislosti je nutno dodat, že přirozené tendování k národnému, tj. běloruskému diskursu, charakteristické zejména pro běloruskou demokratickou opozici, se v oficiální rétorice současného autoritářského režimu diskredituje a znehodnocuje skrze účelovou asociaci s nacismem a odkazem na kolaborantský precedens z válečných let.

- ⁴¹ V rámci odvety nacistických okupantů za pomoc obyvatel Chatyně partyzánům byla vesnice 22. března 1943 vypálena. Na její likvidaci se podílely kárné jednotky 118. praporu nacistického Schutzmannschafu, zformovaného z větší části z kolaborantů ze západní Ukrajiny, bývalých válečných zajatců a dezertérů. Příběh Chatyně nebyl během 2. světové války v Bělorusku ojedinělý, ovšem stal se symbolem krutosti nacistů vůči civilnímu obyvatelstvu.
- ⁴² Více o perestrojce v (Lane, 1992; Marples, 2004; Holmes, 2013).
- ⁴³ Jak uvádí L. Timofejeva, jádrem národní ideje se stalo vlastní bydlení a zahrada, ovšem Gorbačovův slib jednou a navždy vyřešit naléhavou otázku bydlení se ukázal být další propagandistickou fikcí (Timofejeva, 2008, s. 57–60).

Tento článek vznikl v rámci projektu Specifického vysokoškolského výzkumu Institutu politologických studií Fakulty sociálních věd UK č. 263 507/2011 Současné formy vládnutí: národní, lokální a mezinárodní úroveň.

Literatura:

- ABDZIRALOVIČ, I. *Advečnym šljacham: dasljedziny bělaruskaga svetahljadu*. Miensk: Navuka i technika, 1993.
- ARENDT, H. *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt Brace & Company, 1951.
- BABKOU, I. Genealogija belaruskaj idej: z lekcijau dlja Bělaruskaga Kalegijumu. *Arche Pačatač*, 2005, č. 3, s. 136–164.
- BACHTIN, M. M. *Voprosy literatury i estetiki*. Moskva: Chudožestvennaja literatura, 1975.
- BAIBURIN, A. Rituals of Identity: the Soviet Passport. In BASSIN, M.; KELLY, C. (eds.) *Soviet and Post-Soviet Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. s. 91–109.
- BARBAŠIN, M. J. Sovětskost v etnosocialnom prostranstve: etničeskije i institucionalnye processy. *Politika i obščestvo*, 2013, roč. 3, č. 99, s. 368–372.
- BEKUS, N. *Struggle Over Identity: The Official and the Alternative „Belarusianness“*. Budapest: Central European University Press, 2010.
- BIROV, E. Pravoslavlje i SSSR. *Vz.ru (online-vydání)*, 20. 11. 2013, <<http://vz.ru/opinions/2013/11/20/660481.html>> [18-6-2014].

- BIČ, M. V. *Bělaruskaje adradžennje u XIX-pačatku XX st. Histaryčnyja asablivasci, uzajemaadnosiny z inšymi narodami*. Miensk, 1993.
- BOBROVIČ, V. „Pėrevospitanije“ nacji (bělorusskaja model'). *Naše mnėnie (online)*, <<http://nmnby.eu/news/analytics/159.html>> [18-6-2014].
- BOGDANOV, K. A. *Vox populi: folklornyje žanry sovětskoj kultury*. Moskva: Novoje litėraturnoje obozrjenije, 2009.
- BRUBAKER, R. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- BUHR, R., SHADURSKI, V., HOFFMAN, S. Belarus: an Emerging Civic Nation? *Nationalities Papers*, 2011, Vol. 39, No. 3, s. 425–440.
- CALHOUN, C. *Critical Social Theory: Culture, History, and the Challenge of Difference*. Malden: Wiley-Blackwell, 1995.
- CASTELLS, M. *End of Millennium. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. III*. Oxford: Blackwell, 2010.
- ČERNJAVSKAJA, J. V. Na rendez-vous s epochoj: sovětskij intelligent v poiskach identičnosti. *Čelovėk*, 2007, č. 5, s. 25–43.
- ČERNJAVSKAJA, J. V. *Ot „tutejšych“ - k nacji*. Minsk: FUAinform, 2010.
- ČERNJAVSKAJA, J. V. Samaja sovětskaja iz vsech sovětskich. *Nėprikosnovennyj zapas*, 2011, roč. 4, č. 78.
- CONNOR, W. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton: Princeton University Press, 1984.
- DUBIN, B. „Krovavaja“ vojna i „vėlikaja“ pobėda. *Otėčestvėnnyje zapiski*, č. 5, <<http://www.strana-oz.ru/2004/5/krovavaya-voyna-i-velikaya-pobeda>> [18-6-2014].
- DUNCAN, P. *Russian Messianism: Third Rome, Revolution, Communism and After*. London & New York: Routledge, 2000.
- FITZPATRICK, S. *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in 1930s*. New York: Oxford University Press, 2000.
- FITZPATRICK, S. *The Russian revolution*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- GUDKOV, L. D. K probleme negativnoj identifikacii. *Monitoring obščestvennogo mnėnija*, 2000, č. 5, s. 35–44.
- GUDKOV, L. D. Sovětskij čelovek v sociologii Jurija Levady. *Obščestvėnnyje nauki i sovrjemennost*, 2007, č. 6, s. 16–30.
- HIRSCH, F. *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell UD, 2005.
- HOFSTEDE, G. H. *Culture's Consequences: Comparing values, behaviour, institutions, and organizations across nations*. Thousand Oaks: Sage Publications, 2001.

- HOFSTEDE, G. H., HOFSTEDE, G. J., MINKOV, M. *Cultures and Organizations: Software of the Mind. Intercultural Cooperation and Its Importance for Survival*. New York: McGrawHill, 2010.
- IOFFE, G. Understanding Belarus: Questions of Language. *Europe-Asia Studies*, 2003, Vol. 55, No. 7, s. 1009–1047.
- IOFFE, G. Geostrategic Interest and Democracy Promotion: Evidence from Post-Soviet Space. *Europe-Asia Studies*, 2013, Vol. 65, No. 7, s. 1255–1274.
- IONIN, L. G. Identifikacija i inscenirovka (k teorii sociokulturnych izmenenij). *Sociologičeskije issledovanija*, 1995, č. 4, s. 3–14.
- IVIN, A. A. *Filosofija istorii: kollektivistikoje (zakrytoje) obščestvo*. Moskva: Gardariki, 2000.
- JERASOV, B. S. *Sravnitel'noje izučenie civilizacij*. Moskva: Aspekt Press, 1998.
- KASPE, I., KASPE, S. Posle bitvy - strana. Nation-building i naši nejšebildery. *Ně-prikosnovennyj zapas*, roč. 6, č. 50, <<http://magazines.russ.ru/nz/2006/50/ka3.html>> [18-6-2014].
- KAZAKEVIČ, V., KAZAKEVIČ, A. Da problemu genezisu bělaruskaj identyčnas-ci. *Palityčnaja sfera*, 2006, č. 6, s. 19–26.
- KERIMOV, D. A. *Konstitucija SSSR i razvitije politiko-pravovoj teorii*. Moskva: Mysl', 1979.
- KEROV, V. V. (ed.) *Istorija v XXI veke: istoriko-antropologičeskij podchod v prepodavanii i izučanii istorii čelovečestva*. Moskva: Moskovskij obščestvennyj naučnyj fond, 2001.
- KIRMEL, N. O mjentalitěte bělorusov i russkich. *Fond strategičeskoj kultury (online)*, 08.10.2010, <<http://www.fondsk.ru/news/2010/10/08/o-mentalitete-belorusov-i-russkich-530.html>> [18-6-2014].
- KORJAKOV, J. B. *Jazykovaja situacija v Bělorussii i tipogija jazykovych situacij*. Moskva: Moskovskij Gosudarstvennyj Universitet im. M. V. Lomonosova, 2002.
- KOVKJEL, I. I., JARMUSIK, E. S. *Istorija Bělarusi: s drjevnějšich vremen do našego vremeni*. Minsk: Averserv, 2010.
- KOZLOVA, N. N. *Sovětskije ljudi. Sceny iz istorii*. Moskva: Evropa, 2005.
- KRAVCOV, O. *Bělarus dolžna byt' i dolžna byt' vseгда*. 2012, <<http://inbelhist.org/?p=2403>> [18-6-2014].
- KRJAT, D., KIRILENKO, I. Čto takoje razumnaja integracija. *Sovětskaja Bělorussija*, 26. 7. 2012, <<http://www.sb.by/post/134177/>> [18-6-2014].
- LANE, D. *Soviet Society Under Perestroika*. London & New York: Routledge, 1992.
- LANE, D. Identity Formation and Political Elites in the Post-Socialist States. *Europe-Asia Studies*, 2011, Vol., 63, No. 3, s. 925–934.

- LAPIN, N. I. Antroposocijetalnjy podchod. *Žurnal sociologii i socialnoj antropologii*, 2006, roč. 9, č. 3.
- LAZAREVIČ, A. *Sovětija: razmyšlenija o proishoždenii, istorii i buduščem sovětskoj civilizacii, o jeje nyněšněm krizise i putjach vychoda iz něgo*, 2001, <http://technocosm.narod.ru/k2f/Sovietia_toc.htm> [18-6-2014].
- LENIN, V. I. *Polnoje sobranije sočiněnij. 53 dílů*. Moskva: Izdatel'stvo političeskoj literatury, 1976.
- LEVIN, M. *Sovětskij věk*. Moskva: Evropa, 2008.
- LURJE, S. V. *Istoričeskaja etnologija*. Moskva: Aspekt Press, 1997.
- LYČ, L. *Varyjacyi na nacyjanalnuju temu*. Minsk: Knigazbor, 2011.
- MALACHOV, V. S. *Skromnoje obajanie rasizma i drugije stat'ji*. Moskva: Modest Kljerov, Dom intelektualnoj knigi, 2001.
- MALTE, R. *Sovětskije massovyje prazdniki*. Překlad z něm. V.T. Altuchova. Moskva: ROSSPEN, 2009.
- MACKEVIČ, V., JEGOROV, A., VODOLOAŽSKAJA, T. *Stanovlenije nacji v Bělarusi: od poddanstva k graždanstvu. Zametki k koncepcii graždanskogo obrazovaniya v Bělarusi*. Minsk: ISI-AGT, 2008.
- MACKEVIČ, V. (ed.) *Desovětizacija v kontextě transformacii bělarusskogo obščestva (sbornik statěj)*. Vilnius: Centr jevropejskoj transformacii, 2001.
- MACKEVIČ, U. *Bělarusizacija: ramki i zmjastnounaje napujněnně. Histaryčnaja determinacyja*, 22.11.2013, <<http://cet.eurobelarus.info/ru/news/2013/11/25/videozapis-mezhdunarodnoy-konferentsii-po-problemam-belarusizatsii-minsk-22-11-2013.html>> [18-6-2014].
- MARKAVA, A. Bělarusy jak nacyja? „Epizod bělarusizacyi“ 20-ch gg. XX st. i pytaně nacyjanalnaj identyčnasci. In *The First International Congress of Belarusian Studies: Working Papers*, 2012, Vol. 1, s. 171–175.
- MARKOV, B. V. *Chram i rynek. Čelovek v prostranstve kultury*. Petrohrad: „Aleteja“, 1999.
- MARPLES, D. *Belarus: A Denationalized Nation*. Canada: Harwood Academic Publishers, 1999.
- MARPLES, D. *The collapse of the Soviet Union: 1985–1991*. Longman: 1st ed. Harlow, 2004.
- Matěrialy Plenuma Centralnogo Komitěta KPSS, 14–15 ijuņa 1983 g.* Moskva: Politizdat, 1983.
- Matěrialy XXVI sjezda KPSS*. Moskva: Politizdat, 1981.
- MICHNĚVIČ, A. J. (ed.) *Bělaruskaja mova: A-Ja: Encykłapedyja*. Minsk: BěEn, 1994.

- MILINKEVIČ, A. Bělarus - ispytanie nězavisimostju. *Russkij vopros*, 2007, č. 1, <<http://www.ruskiivopros.com/index.php?pag=one&id=18&kat=5&csl=1>> [18-6-2014].
- MILLS, C. W. *The Sociological Imagination*. London: Oxford University Press, 1959.
- MISES, L. *Theory and History: An Interpretation of Social and Economic Evolution*. Yale: Yale University Press, 1957.
- MEDUŠEVSKIJ, A. N. Stalinizm kak model' socialnogo konstruirovanija: k zaveršeniju naučno-izdatělskogo projekta. *Rossijskaja istorija*, 2010, č. 6, s. 3–29.
- MOSCOVICI, S. *Social Representations. Explorations in Social Psychology*. Cambridge, UK: Polity Press, 2000.
- MOTYL, A. J. *Thinking theoretically about Soviet nationalities: history and comparison in the study of the USSR*. New York: Columbia University Press, 1995.
- MOTYL, A. J. *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press, 2001.
- NĚVEŽIN, V. A. „Za russkij narod!“ Prijem v Kremle v česť komandujuščich vojskami Krasnoj armii 24 maja 1945 goda. 2005, *Nauka i žizň (online)*, roč. 5, <<http://www.nkj.ru/archive/articles/527/>> [18-6-2014].
- NIKOLJUK, S. V poiskach iděologii, sposobnoj splotiť raskolotoje obščestvo. *Inbelhist.org*. 4. 11. 2012, <<http://inbelhist.org/?p=2427>> [18-6-2014].
- PANTIN, V. I. Roľ samoidentifikacii v političeskom razvitii sovremennyh obščestv. *Polis*, 2008, č. 3, s. 29–40.
- PAZŇAK, Z. *Nacyjanalnyja kaštounasci (vybranyja artykuly)*. Warszawa – New York: Bělaruskija Vědamasci, 2009.
- PERSHAI, A. Questioning the Hegemony of the Nation State in Belarus: Production of Intellectual Discourses as Production of Resources. *Nationalities Papers*, 2006, Vol. 34, s. 35.
- PERSHAI, A. Localness and Mobility in Belarusian Nationalism: the Tactic of Tu-teishašč. *Nationalities Papers*. 2008, Vol. 36, No. 1, s. 85–103.
- PIČETA, V. I. *Bělorusskij jazyk kak faktor nacionalno-kulturnyj*. Minsk: „Navuka i tehnika“, 1991.
- POLONSKY, A. *Politics in Independent Poland, 1921–39*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- POPOV, M. E. *Antropologija sovětskosti (filosofskij analiz)*. Autoreferát disertačnı práce podle VAK 09.00.13, Stavropolská státnı univerzita, Ruská federace.
- Postanovljenije Ck Kpss Ot 19 Fjevralja 1982 Goda (1982): *O 60-oj godovščině obrazovanija Sojuza Sovětskich Socialističeskich Respublik*. Moskva: Politizdat.

- Programma Kommunističeskoj partiji Sovětskogo Sojuza* (1974). Moskva: Politizdat. <http://leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/III_program_KPSS_files/III_program_KPSS.htm> [18-6-2014].
- RAMZA, T. Trasjanka: nacionalno-precedentnyj fenomen „ključevoje slovo tēkuščego momenta?“ *Bělaruskaja dumka*, 2010, roč. 7.
- Regnum. ru (2013): *Kurgiňan oformil upravljajemyj mirovoj chaos v formulu iz pja-ti „Č“*, 27. 5. 2013, <<http://www.regnum.ru/news/polit/1663822.html>> [18-6-2014].
- ROVDO, V. *Nacionalnaja ideja kak faktor stanovlenija graždanskogo obščestva Bělarusi*, <http://community.livejournal.com/idea_by/1551.html>; <http://community.livejournal.com/idea_by/1919.html> [18-6-2014].
- RYKLIN, M. K. *Prostranstvo likovanija. Totalitarism i različije*. Moskva: Logos, 2002.
- SAHANOVIČ, H., ŠYBIEKA, Z. *Dějiny Běloruska*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 2006.
- SAKWA, R. *Soviet politics in perspective*. London: Routledge, 1998.
- SAVCHENKO, A. *Belarus: A Perpetual Borderland*. Brill Academy Pub., 2009.
- SMIRTJUKOV, M. S., BOGOLJUBOV, K. M. *Konstitucija obščėnarodnogo gosudarstva*. Moskva: Izdatělstvo političeskoj literatury, 1978.
- ŠEVCOV, J. *Objediniennaja nacija. Fenomen Bělarusi*. Moskva: Evropa, 2005.
- ŠIMOV, V. V. Vozmožno li gosudarstvo-nacija na postsovětskom prostranstve? *Bělaruskaja dumka*, 2007, roč. 7, s. 135–142.
- ŠIMOV, V. V. Bělarus‘ kak postimperskoje prostranstvo. In ČASNOUSKI, M. E. (ed.) *Vučonyja zapiski Bresckaga dzjaržaunaga universiteta imja A.S.Puškina*, 2011, roč. 7, č. 1, s. 22–32.
- ŠYBIEKA, Z. *Narys historii Bělarusi (1795-2002)*. Miensk: Encykłapedyks, 2003.
- ŠYBIEKA, Z. Novaja I novějšaja istorija Bělarusi: važnějšije sobytija I osnovnyje tendenciji. *Russkij vopros (online)*, 2007, č. 2, <<http://www.russkiiivopros.com/index.php?page=one&id=73&kat=5&csl=19>> [18-6-2014].
- SLUKA, A. G. *Nacyjanalnaja ideja*. Minsk: RIVŠ, 2008.
- SMALJANČUK, A. *Pamiž krajevascju i nacyjanalnaj idejaj: Polski ruch na bėlaruskich i litouskich zemljach*. Garadña: Bělaruskaje Histaryčnaje Tavarystva, 2001.
- SMIRNOV, G. L. *Sovětskij čelovek. Formirovanije socialističeskogo tipa ličnosti*. Moskva: Izdatělstvo političeskoj literatury, 1980.
- SMIRTJUKOV, M. S., BOGOLJUBOV, K. M. *Konstitucija obščėnarodnogo gosudarstva*. Moskva: Izdatělstvo političeskoj literatury, 1978.
- SMOLIN, O. N. *Političeskij process v sovremennoj Rossiji: učebnoje posobije*. Moskva: Prospekt, 2006.

- SMOLINA, N. S. *Sovětskoje/postsovětskoje kak objekt socialno-filosofskogo analiza: problematizacija kollektivnoj identičnosti*. 2009, Autoreferát disertační práce podle VAK 09.00.11, Uralská státní univerzita im. A. M. Gorkogo, Jekatěrinburg (Rusko).
- SNYDER, T. *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven&London: Yale University Press, 2003.
- SOKOLOV, S. V. *Socialnaja filosofija*. Moskva: Uniti-Dana, 2003.
- SOROKIN, P. A. *Society, Culture, and Personality: Their Structure and Dynamics*. New York: Harper & Brothers, 1947.
- SOROKIN, P. A. Golod i ideologija obščestva. *Ekonomist*, 1922, roč. 4–5, s. 3–32.
- STALIN, I. V. Objediněnnij plenum CK I CKK VKP(b). In STALIN, I. V. *Sočiněnija v 13 tomach, t. 13*. Moskva: Gospolitizdat, 1946–1951.
- STALIN, I. V. *Sočiněnija v 13 tomach. 13 dílů*. Moskva: Gospolitizdat, 1951.
- STANKĚVIČ, N. I. *Išču čelověka*. Doněck: Kaštan, 2010.
- SUNY, R. G. *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press, 1993.
- SUNY, R. G., MARTIN, T (eds.) *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*. New York: Oxford University Press, 2001.
- SUNY, R. G. The Contradictions of Identity: Being Soviet and National in the USSR and After. In BASSIN, M., KELLY, C. (eds.) *Soviet and Post-Soviet Identities*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. s. 17–36.
- SZTOMPKA, P. *Socjologia: analiza społeczeństwa*. Krakov: Znak, 2012.
- TARAS, A. E. (ed.) *Istorija imperskich otnošenij*. Minsk: FUAinform, 2010.
- TARAS, A. E. Etničeskij bělorusskij nacionalism isčerpal svoj resurs. *News. 21.by*, 10. 8. 2012, <<http://news.21.by/?s=176>> [18-6-2014].
- TIMOFJEJEV, I. N. Rossijskaja političeskaja identičnost skvoz prizmu interpreta-ciji istoriji. *Věstnik MGIMO*, 2010, č. 3, <http://www.perspektivy.info/history/rossijskaja_politicheskaja_identichnost_skvoz_prizmu_interpretacii_istorii_2010-10-01.htm> [18-6-2014].
- TIMOFJEJEVA, L. N. Raspad graždanskij identičnosti načalsja raňše razvala SSSR. In JAKUNIN, V. I. (ed.) *Model' „suverennoj demokratii“ v Rossii: čto za kadrom?* <[http://problemanalysis.ru/Gos9\(14\).pdf](http://problemanalysis.ru/Gos9(14).pdf)> [18-6-2014].
- TIŠKOV, V. Rossijskij narod i nacionalnaja identičnost. *Rossija v globalnoj politike*, č. 4, červenec–srpen 2008, <http://www.globalaffairs.ru/number/n_11152> [18-6-2014].
- TOKŤ, S. M. Rossijskaja imperija i jeje politika na bělorusskich zemljach v XIX–načale XX vv. v sovremennoj bělorusskoj istoriografii. In DOLBILOV, M. D.,

- MILLER, A. I. (eds.) *Zapadnyje okrajiny Rossijskoj imperii*. Moskva: Novoje litěraturnoje obozrenije, 2007.
- TOLSTYCH, V. I. *Obraz žizni: poňatije, realnost, problemy*. Moskva: Izdatělstvo političeskoj literatury, 1975.
- TROFIMOV, A. „Sovětskij projekt“ v istoričeskom samosoznanii sovremennoj Rossii. *Russkaja narodnaja linija* [online], 3. 5. 2012, <http://ruskline.ru/analitika/2012/05/03/sovetskij_proekt_v_istoricheskom_samosoznanii_sovremennoj_rossii/> [18-6-2014].
- VIŠNĚVSKIJ, A. G. *Serp i rubl: konservativnaja modenizacija v SSSR*. Moskva: OGI, 1998.
- WILSON, A. *Belarus: The Last European Dictatorship*. New Haven – London: Yale University Press, 2012.
- ŽARKOVA, G. V. *Duchovnyj sklad russkogo naroda kak faktor civilizacionnych processov v obščestve*. Autoreferát disertační práce podle VAK 09.00.11 obhájené v Saratově (Ruská federace), <<http://www.dissercat.com/content/dukhovnyj-sklad-russkogo-naroda-kak-faktor-tsivilizatsionnykh-protsessov-v-obshchestve>> [18-6-2014].

Kontakt na autorku příspěvku:

Mgr. Liudmila Volakhava
Institut politologických studií
Fakulta sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze
U Kříže 8
158 00 Praha 5 – Jinonice
e-mail: liudmila.volakhava@fsv.cuni.cz

Zrod moderního státu a veřejné správy v českých zemích aneb služební zákon¹

Lukáš VALEŠ

Genesis of the Modern State and Public Administration in the Czech Lands and the Public Service Act

Abstract: The study concentrates on formation of the modern state and modern public administration on the territory of the contemporary Czech Republic, respectively in the region of Central Europe in the 18th century. The impulse to write it was the argument that accompanied negotiations of the so-called Civil Service Act, which was adopted by the Czech Parliament in 2014. The study aims not only to Czech MEPs to show that bureaucracy is an essential component of the functioning of a modern state and modern society. Also it shows that the emergence of the modern state and public administration was closely linked with the rise of research of the modern state and the development of administrative science.

Key words: Modern state, Public administration, Bureaucracy, Civil Service Act , Josef Sonnenfels

Úvod

„My naprosto nesouhlasíme s koncepcí, která obsahuje kromě jiného generální ředitelství na úřadu vlády... My bychom s tím nesouhlasili, ani kdyby nám koalice nabídla, ať si generálního ředitele najmenujeme

sami. Ten koncept, jak je teď postaven, není veřejná služba pro lidi, to je citadela úřednické šlechty. My se nechceme podílet na schválení zákona, který bude pevností úřednické šlechty.“²

Těmito slovy komentoval jeden z hlavních představitelů české politiky, předseda poslanců strany TOP 09 Miroslav Kalousek, projednávaný vládní návrh tzv. služebního zákona v rozhovoru pro deník Právo a následně i v Poslanecké sněmovně. Pomiňme fakt, že on sám zahájil svou politickou kariéru jako státní úředník – náměstek na ministerstvu obrany. Kalouskova slova jsou spíše obecným vyjádřením hloubky nepochopení a podcenění významu, který má moderní byrokracie pro fungování, ba samu podstatu moderního státu a veřejné správy. Tento despekt je přitom v české (ale zdaleka nejen české) společnosti silně zakořeněn – mimo jiné i vzhledem k silné a nepříliš lichotivé úřednické (resp. opravdu zbyrokratizované) tradici, jež se vine jako červená niť našimi dějinami v posledních dvou stech letech, a to bez ohledu na to, který politický režim je právě u moci. Řečeno slovy disidenta, novináře a také bývalého vysokého státního úředníka – předsedy Rady pro televizní a rozhlasové vysílání Václava Žáka: „Psát o služebním zákoně zemi Franze Kafky, který byrokracií nenáviděl, a Jaroslava Haška, který si z ní dělal legraci, není nejjednodušší úkol. Navíc jsme dlouho profesionální byrokracii neměli. Stát 50 let řídil předvoj dělnické třídy – Komunistická strana Československa. Někteří lidé ... si na to zvykli tak, že v existenci profesionální státní správy oddělené od politického řízení vidí ohrožení demokracie. Nejspíš si spolu s Leninem myslí, že stát má umět řídit každá kuchařka. Připočteme-li k tomu prezidenta, který sve-dl debatu na falešnou kolej, nelze se divit, že debata o jednom z nejdůležitějších zákonů probíhá za hlubokého nezájmu veřejnosti. Bohužel.“³

Tato studie si proto klade za cíl připomenout okolnosti vzniku moderního státu ve středoevropském prostoru, resp. v podmínkách českých zemích. Právě tehdy se rodí také jeho pilíře – mimo jiné právě státní správa a její nositelé – úředníci. Její autor se domnívá, že tím alespoň trochu přispěje k objasnění jejich významu nejen pro moderní stát, ale i pro moderní společnost. Fenomén moderní byrokracie se totiž zdaleka neomezuje jen na oblast veřejného, resp. státního sektoru, ale prostupuje i do moderních metod řízení v oblasti průmyslu, služeb apod. Přestože

nás od procesů, jimiž se zde budeme věnovat, dělí téměř 300 let, více než kdy jindy platí, že na historii není nic staré.

1. Na počátku byla krize

Na počátku vzniku moderního státu na našem území byla hluboká politická a vojenská krize, která mimo jiné ohrožovala samu státní existenci habsburského soustátí a vlastní územní integritu českého státu. Na druhou stranu, rakouský, resp. rakousko-česko-uherský stát nebyl zdaleka jediný, jehož moderní podoba z krize vzešla. Připomeňme, že moderní Nizozemí povstalo z dlouholeté války o nezávislost na Španělsku (stejně jako později Spojené státy). Moderní anglický stát se rodí z vleklé občanské války mezi králem Karlem I. a anglickým parlamentem, o Velké francouzské revoluci ani nemluvě. Přerod tradiční společnosti v moderní a s tím také státu jako klíčové sociální instituce rozhodně neprobíhal ryze evoluční cestou. Přesto – jak si záhy ukážeme – se jednotlivé státy velmi lišily – a to nejen ve výsledku, ale především v tom, kdo byli aktéry těchto spíše revolučních procesů, kdo tyto procesy řídil či ovlivňoval a jakou moc si uchovaly původní mocenské struktury. Nicméně vraťme se do střední Evropy.

Dne 20. října 1740 umírá ve Vídni dosavadní císař, český a uherský král Karel VI., a to aniž by zanechal mužského potomka. Na základě tzv. Pragmatické sankce z roku 1713, umožňující dědickou posloupnost i v ženské linii, tedy na habsburský trůn nastupuje jeho dcera Marie Terezie. Tu ale rakouští sousedé neuznávají, a tak již 16. prosince 1740 zaútočí na Slezsko, součást českého státu, pruský král Bedřich II. Byla vytvořena prusko-francouzsko-sasko-bavorská koalice, jejímž cílem bylo faktické rozparcelování dosavadního habsburského soustátí. Bavorský kurfiřt Karel Albert měl získat Čechy (a skutečně byl v roce 1741 prohlášen českým králem), saský kurfiřt Bedřich August II. Moravu a pruský král Bedřich II. bohaté Slezsko a Kladsko. Francie se „spokojila“ s likvidací habsburského impéria jako nebezpečného velmocenského protivníka (viz tzv. války o španělské dědictví).

Průběh válek, které se táhly až do mírové smlouvy v roce 1763, ponechme stranou. Rakouským Habsburkům se podařilo uhájit svou

říši, na druhou stranu definitivně přišli (resp. český stát přišel) o velice cenné území Slezska a Kladska (Kronika Českých zemí, 2003, s. 382). Důležité je, že právě toto existenční ohrožení vyvolalo vlnu zásadních reforem, které transformovaly habsburskou monarchii v relativně moderní stát, a to včetně skutečného vytvoření rakouského státu (později císařství), když se doposud jednalo jen o personální unii tří formálně samostatných státních celků (země České koruny, rakouské země a Uherské království).

Jestliže jsme konstatovali, že to byla právě politická či vojenská krize, jež stála u vzniku řady moderních evropských států, existují přesto významné rozdíly, které předurčily i následný vývoj jednotlivých států a jejich společností. V Anglii proti sobě stál král a jemu blízká šlechta převážně proti představitelům měšťanů a rodící se třídě podnikatelů, resp. proti anglickému parlamentu, který hájil jejich zájmy. Výsledkem revolty nebyla jen poprava krále či dočasné vyhlášení republiky (viz např. Křivský, Kvaček, Skřivan, 1985), ale především radikální omezení moci panovníka (definitivně v roce 1689 Listinou práv – Bill of rights), a to právě ve prospěch parlamentu. Právě ten se stal svrchovaným vládcem státu (Hendrych a kol., 2014, s. 157). To mimo jiné znamenalo také významné omezení moci státu ve prospěch občanů (byť dosud majetkově i politicky nerovných), resp. tzv. občanské společnosti. Stát tak nebyl plným suverénem nad životem a smrtí svých obyvatel a nemohl (zpočátku jen u části) rozhodovat ani o jejich osudu. Ideovou oporu tomuto přístupu poskytlo učení o přirozených právech, především z dílny Johna Locka (viz např. jeho Dvě pojednání o vládě). Každý člověk měl podle jeho učení právo na život, na majetek a na štěstí (tedy na svobodnou volbu svých záležitostí – viz blíže Valeš, 2007).

Byl-li (a je) suverénem anglického (od roku 1707 britského) státu parlament, postulovala ještě radikálnější francouzská revoluce suverenitu lidu jako úhelný kámen moderní Francie, a to v duchu ideologie ženevského rodáka Jeana-Jacquesa Rousseaua (dílo O společenské smlouvě). Na základě Rousseauových myšlenek, doplněných o ideje významného francouzského právníka a filozofa Charlese Montesquieua (O duchu zákonů) přijalo v srpnu 1789 francouzské Ústavodárné národní shromáždění Deklaraci lidských a občanských práv, která zcela

zrušila dosavadní stavovské rozdíly a rovněž uzákonila nezadatelná lidská práva: „Čl. 1: Lidé se rodí a zůstávají svobodní a obdaření rovnými právy. – Čl. 2: Tato jejich práva jsou svoboda, vlastnictví, bezpečnost a odpor vůči útlaču. – Čl. 3: Jediným zdrojem veškeré suverenity je lid sám.“ (Křivský, Kvaček, Skřivan, s. 326)⁴

V případe střední Evropy – nemluvě už o Evropě východní – se ovšem s něčím takovým jako je ochrana lidí či lidu před státem, existence práv a svobod mimo pozitivní zákonodárství státu, nehledě na právo na odpor vůči státu apod. nesetkáme. A to přestože díla J. J. Rousseaua a především Montesquieua zde byla dobře známa a čtena – včetně hlav států, přestože slavný francouzský filozof Voltaire, známý pro své liberální názory, byl zván na středoevropské dvory, přestože francouzské osvícenství – vláda rozumu a lidskosti – zde bylo vysoce ceněno, což se projevilo i v názvu, jež se pro styl vládnutí ve střední Evropě vžil – osvícenský absolutismus.⁵ A právě tento termín jasně ukazuje na zdánlivě nesourody svazek hodnot, jimiž se střední Evropa od svých západních sousedů lišila.

Zatímco v západních státech to byli lidé tzv. třetího stavu či ve francouzském podání lid, který byl hlavním hybatelem reformy a který si na státu vymohl svou individuální svobodu, resp. svobody, ve střední – nemluvě o východní Evropě – to byl zase jen stát sám – byť pod osvícenským vedením, který rozhodoval o podstatě reformy, jejich míře a prospěšnosti. Zatímco v západní Evropě to byli občané, kteří tvořili svůj moderní stát, ve střední Evropě to naopak byl osvícený stát zosobněný panovníkem, který „tvořil“ své občany k obrazu svému, a to bez ohledu na to, že skutečně došlo ke kvalitativnímu zlepšení života prakticky všech vrstev – duchovně i materiálně (zrušení nevolnictví, náboženská tolerance, rozšíření možností podnikání, zrušení tortury atp.). Stát rozhodoval, zda je svoboda pro jeho poddané dobrá či ne, případně kolik svobody je ještě žádoucí a kde leží už nepřekročitelná hranice. Jeden příklad za mnohé. Panovníce, s nímž je nástup osvícenského absolutismu spojen, Marie Terezie zakázala svým výnosem výuku angličtiny na všech univerzitách monarchie, neboť prý ohrožovala náboženství a mravy – mimo jiné především proto, že v Anglii vládlo protestantství. „Na indexu se však ocitla celá řada politických traktátů z pera

pravověrných katolíků, jakými byli bezesporu italský filozof Niccoló Machiavelli a španělský teolog Luis de Molina... A ještě po skončení sedmileté války roku 1763 musel syn prominentního vídeňského juristy J. A. Riegger žádat papežského nuncia ve Vídni žádat o povolení ke studiu T. Hobbesa, J. Locka, J. J. Rousseaua ... i již zmíněného N. Machiavelliho.“ (Bělina, Kaše, Kučera, 2001, s. 204)

Jak už jsme naznačili, model osvěcenského absolutismu přes svůj nesporně absolutistický, monokratický charakter řízení státu, přesto stojí u zrodu skutečně moderního státu. Toho typu státu, který se rozchází s dosavadním feudálním uspořádáním a umožňuje – často nepřímou a s velkými komplikacemi – přerod dosavadní stavovscky uspořádané společnosti ve společnost moderní, založenou na občanské rovnosti, odstranění feudálních privilegií, nevolnictví, na rozvoji věd, průmyslu a podnikání a v neposlední řadě také oddělení církve od státu, nehledě už na možnost sociální a geografické dynamiky (odchod obyvatel z venkova do měst, možnost postupu do vysokých státních funkcí i pro neurozené apod.).

Jakkoliv to může znít paradoxně, teprve nyní vzniká stát jako plně suverénní instituce – v mezinárodních vztazích i ve vnitřní politice, - která nesnese jiných mocenských rivalů (minimálně na svém teritoriu). Teprve nyní se zcela naplňuje teorie suverenity státu, jak ji na počátku novověku formuloval francouzský právník Jean Bodin ve svém slavném díle Šest knih o státu (srov. Valeš, 2013). A také se definitivně formuje stát jako neosobní instituce – byť role panovníka jako nositele státnosti a prvního muže své říše je právě v podmínkách osvěcenského absolutismu nezpochybnitelná. Na rozdíl od předchozí feudální éry ale končí období, kde je nositelem státnosti vedle panovníka především stavovská obec (šlechta, duchovenstvo, případně měšťané). Rodí se noví nositelé státní moci – především profesionalizovaná a státu zcela podřízená armáda (resp. její důstojnictvo) a státní (a státem placená) byrokracie. Odtud také nové pojetí panovníka jako prvního úředníka (služebníka) svého státu. Už to nejsou tradiční stavy, především šlechta, které automaticky obsazují vedoucí funkce ve státu na základě své rodové příslušnosti k nobilitě, ale profesionální, vzdělané a státem placené úřednictvo, jež zajišťuje provoz státu, výběr daní, sčítání obyvatel

a především realizaci státní politiky. A ta spolu s rolí státu utěšeně roste. Bez jakékoliv nadsázky tedy můžeme byrokracii považovat za sám fundamentální základ moderního státu, a to zcela ve shodě s německým sociologem Maxem Weberem. Bez ní jeho existence a realizace jeho starých a především nových úkolů ve všech oblastech – armádou počínaje a školstvím a zdravotnictvím zdaleka nekonče – nebyla možná. Jak konstatují brněnští právní historici:

„Nezbytnou podmínkou řádného výkonu takto kumulované moci (v rukách absolutistického panovníka) byla centralizace státního aparátu, díky níž se všechny významné rozhodovací pravomoci (a ke správnému rozhodování potřebné informace) koncentrovaly v orgánech bezprostředně podřízených panovníkovi. S centralizací bylo spojeno celkové zefektivnění činnosti státního aparátu – byrokratizace. Proces byrokratizace spočíval jednak v budování promyšlené struktury státního aparátu a ve změně statusu státních úředníků. Zatímco středověké státní orgány často fungovaly jen jakoby vedle sebe, na sobě nezávisle nebo naopak tak, že se jejich pravomoc a působnost překrývaly, nový státní aparát měl jasně danou strukturu s přesně vymezenou pravomocí a působností jednotlivých orgánů a s vazbami vzájemné nadřízenosti a podřízenosti a odpovědnosti nižších úředníků vyšším. V byrokratizujícím se státním aparátu postupně vytlačoval středověké hodnostáře, kteří získávali úřednické funkce zejména díky svému postavení ve stavovsky rozvrstvené společnosti, úředník, jehož hlavními devizami byly potřebné vzdělání, praxe a zkušenosti. Úřednickou práci vykonával jako své povolání, dostával za ni plat a byl na ni zpravidla odkázán jako na jediný nebo alespoň hlavní zdroj obživy. Ve struktuře státního aparátu měl přesně stanovené místo, a pokud se nedopustil závažného porušení svých povinností, měl vytyčenu perspektivu úředního postupu a pro sebe i pro svou rodinu zaručeno zajištění do konce života (penze).“ (Vojáček a kol., 2011, s. 41)⁶

Tato radikální změna v uspořádání státu se projevila i v postavení panovníka a chápání jeho role v novém státním systému. Nebyl to již všemocný a všemohoucí „bůh na zemi“, který jedná jen o své vůli. Ale naopak první služebník svého státu a svého lidu, který řídí stát v jeho prospěch a za pomoci osvětleného rozumu, nejmodernějších metod

správy státu (policejní vědy), nejhumánnější filozofie (osvícenství) a s nejlepším předsevzetím zajistit bezpečnost a prosperitu svým milým poddaným. Oficiální ideologie tak vykreslila panovníka jako pravého otce svého lidu, jenž vstává i usíná s myšlenkou na své ovečky. Je jejich dobrým pastýřem a posledním zastáním pro kohokoliv, komu se děje křivda. Přímo ukázkovým prototypem takového vladaře se stal zejména Josef II. – a to mimo jiné i díky vydání tolerančního patentu a zrušení nevolnictví. Ten získal přímo přezdívku „selský císař“. Přesně v duchu tohoto ideálu vykreslil obraz Josefa II. i jeden z nejvýznamnějších architektů právní a správní podoby rakouského osvětského absolutismu, mikulovský rodák Josef von Sonnenfels ve své oslavné básni, složené v roce 1765 u příležitosti zvolení Josefa II. císařem Svaté římské říše a jeho nástupu na trůn:

„Buď vládcem občanům, ne otrokům!
Svou moc si zbuduj v jejich srdcích jen!
Ne strachem získávej si poslušnost,
tu zajistí ti moudrost zákonů!
Ať neposlušný ztrestá sebe sám!
Krev prolít občanů se obávej!
Jednou vzdáš účet pánu vladařů,
jenž svěřil v ruce tvé i tuto krev.
Neplýtvej nikdy statkem poddaných!
On není tvůj – toť jejich vlastnictví,
jež chránit údělem je knížecím.
Bohatství občanů je poklad tvůj!
Ať srdce jich ti náleží!
A klíč k pokladům všem ti láska zhotoví.
Ať žehná ti i rolník u pluhu,
jenž jednou – v světě zkázy zbaveném –
i v rukou krále hanbou nebude.
Svobodou poušť se v květy obrací,
otroctví mění nivy rajské v poušť.
Tvým vlivem ať se obchod pozvedne
a blahobyť pak jemu následuj.

Buď přízniv vědám, a ty podporuj,
Jichž světlem vzrůstá blaho člověka!
Ne lichocení – pravda přístup měj
vždy k trůnu tvému. Ctnosti oceňuj
i v chyšce, trestej neřest v paláci!
Ne ponížení, hřbety otrocké,
jen zásluha ať určí rádce tvé.
Ti ať jsou též i lidu milácci!“ (Machovec, 1964, s. 51)

2. Centralizace a reforma krajského zřízení

Už jsme se zmínili, že podmínkou vytvoření moderního státu byla především jeho plná suverenita – nad svým územím, nad svými občany i nad všemi institucemi a organizacemi. Supremace státu byla prvním úkolem osvícenského absolutismu, od které se dále odvíjela jeho strategie. Ta obsahovala mimo jiné eliminaci dosavadních mocenských struktur, které byly na státu do značné míry nezávislé a které naopak byly pilíři dosavadního stavovského uspořádání. V první řadě šlo o šlechtu jako hlavní představitelku stavovských obcí jednotlivých korunních zemí, resp. jejich státních celků – českého, rakouského a uherského, jež představovaly de facto i de iure samostatné entity. Na místě tedy byla radikální reforma státní správy, která by odňala moc stavům a předala ji do rukou panovníka, resp. jím řízené, jím placené a jen jemu loajální státní byrokracie. Tato reforma jednak znamenala centralizaci veškeré správy do jednoho mocenského centra, jímž byl panovnický dvůr ve Vídni, a jednak postátnění státní správy, kterou dosud vykonávali představitelé stavů, a to do velké míry zcela nezávisle na panovníkovi. Součástí těchto změn byla i rozsáhlá daňová reforma, která měla umožnit jak zaplatit profesionalizovanou státní správu, tak především 108 tisícovou armádu. Nezapomeňme, že tyto reformy byly primárně iniciovány vojenským a politickým ohrožením monarchie a jejich cílem byla zpočátku sama záchrana habsburské říše. A následně její modernizace tak, aby i nadále mohla hrát roli prvořadě evropské velmoci.

Úmyslně jsou proto likvidovány samé právní a institucionální základy dosud samostatných státoprávních jednotek (českých a rakouských

zemí), které byly doposud reprezentovány a řízeny samostatnými „ministerstvy“ (českou a rakouskou dvorní kanceláří). Pro oba státní celky byly v roce 1749 vytvořeny společné orgány. Pro řízení státní správy a finance *Directorium in publicis et cameralibus*, jako nejvyšší soudní instance Nejvyšší soudní dvůr. „Česká feudální státní individualita byla podstatně oslabena, i když úplně nezanikla. Čechy, Morava a zbytek Slezska se měnily v provincie jednotného rakouského celku a jejich vzájemná pouta se uvolňovala, jak ukazovalo například vynětí Moravy z kompetence pražského apelačního soudu a vytvoření apelace v Brně.“ (Říha, Janáček, Marsina a kol., 1982, s. 327). Tato centralizace, provázaná mimo jiné i nárůstem byrokracie a značně nepřehledným systémem státní administrativy, byla pod vlivem pozdějších vojenských porážek, jež prokázaly její nedostatečnou účinnost a funkčnost, i pod tlakem českých stavů částečně zmírněna a reorganizována. Nicméně její základní kontury zůstaly nezměněny.

Jak je patrné, z těchto centralistických reforem, jejichž cílem bylo mimo jiné přetvořit dosavadní tři, fakticky i právně samostatné státní celky, spojené jen velmi volně především osobou panovníka v jeden, centrálně řízený stát, byly vyňaty Uhry. Důvodů bylo několik. Jednak větší část Uher byla teprve nedávno osvobozeny od tureckého nebezpečí (a na jihu stále ještě probíhala válka) a jakákoliv státní moc zde musela být teprve obnovena, jednak uherské stavy – na rozdíl od velké části české pobělohorské šlechty – zůstaly Marii Terezii věrné a za cenu značných – i státoprávních, politických a finančních ústupků – ji poskytl prostředky k vedení války s Pruskem a jeho spojenci (blíže viz např. Kontler, 2001, s. 182–183). Proto zůstaly uherské země do velké míry první centralizační vlny ušetřeny a státoprávní samostatnost Uherského království zůstala zachována. Zde tedy můžeme hledat i počátky rakousko-uherského státoprávního vyrovnání, jež se stalo realitou v roce 1867.

Tato radikální změna státoprávních poměrů ale nebyla zdaleka jediná. Jak už jsme řekli, cílem reforem – vedle zefektivnění chodu státu a v neposlední řadě i významného zvýšení daňového výběru na jeho provoz – byla především likvidace dosavadních mocenských struktur a odstranění vlivu šlechty jako samostatného stavu, který může reálně

spolurozhodovat o politických záležitostech. Vedle reformy centrálních státních orgánů tak byla reformována i správa na úrovni zemské a krajské. Jejím cílem bylo postátnění zemské správy. Místo dosavadních autonomních stavovských orgánů, které svou legitimitu odvozovaly mimo jiné především od českého zemského sněmu (zůstaneme-li na půdě Českého království), nastoupil opět systém profesionální státní byrokracie, plně podřízený vídeňskému centru (a jím placený). Moc stavů, které se navíc musely zříci práva povolát daně na deset let dopředu, byla významně omezena a redukována především na moc soudní a patrimoniální správu.

Na zemské úrovni tedy: „Již roku 1749 byla vnitřní správa a finance přeneseny na nedávno zřízené královské deputace, jež byly přejmenovány na královské reprezentace a komory. Dosavadní zemští úředníci sice nebyli zbaveni úřadu, byla jim však ponechána jen omezená agenda.“ (Říha, Janáček, Marsina a kol., 1982, s. 327). Tím vzal za své dosavadní hlavní orgán zemské správy – pražské místodržitelství. Nadřízeným orgánem všech zemských komor (od roku 1763 přejmenovaných na zemská gubernia) byla vídeňská tajná dvorská komise. Tyto změny byly mimo jiné doprovázeny i oddělování jednotlivých správních oblastí – správní a daňová správa byla postupně oddělována od moci soudní (byť nikoliv na 100 %). Pro obě sféry existovaly ve vídeňském centru také rozdílné ústřední orgány.

Poslední úroveň správy, kromě správy na nejnižší úrovni – tzv. správy patrimoniální – která zůstávala v rukou stavů, byla úroveň regionální, tedy kraje. Ani ty však procesu postátnění správy a její centralizaci neunikly. K reformě krajského uspořádání došlo v roce 1751. Jejím cílem byla jak profesionalizace a postátnění krajské správy, tak i změna počtu krajských jednotek, které by byly svou velikostí, územím, počtem obyvatel apod. přibližně stejné. Došlo by tedy k určité standardizaci, jež by lépe vyhovovala jak potřebě správy (včetně té centrální), tak i vykazování statistických dat, možnosti srovnání apod. Nově tedy bylo například ve vlastních Čechách vytvořeno 16 krajských jednotek. A mimo jiné také 16 krajských úřadů v krajských městech. Doposud totiž kraje spravovali dva hejtmané, kteří byli reprezentanty stavů – jeden z panského a jeden z rytířského stavu. Ti vykonávali tuto funkci na své

náklady, a proto se sídlo krajského úřadu měnilo. Krajský úřad totiž zpravidla sídlil v prostorách vrchnostenského úřadu (správa panství) hejtmana z panského stavu (Hledíková, Janák, Dobeš, 2007, s. 160).

Radikálně se také změnilo postavení hejtmanů, kteří přestali být reprezentanty stavů a stali se profesionálními státními úředníky, včetně hmotného zabezpečení chodu krajského úřadu a platových otázek. Výrazně byla také zeslabena vazba nových krajských hejtmanů na daný kraj a jeho šlechtickou obec: „Do té doby stáli v čele krajů dva hejtmani ..., kteří museli mít v příslušném kraji pozemkový majetek, směli úřadovat ve vlastním sídle, nevyžadovalo se u nich odborné právnické vzdělání a pomocný personál (včetně odborných poradců) vydržovali na své náklady. Od 23. ledna 1751 vedl krajskou správu vždy jen jeden hejtman, který měl stabilní úřední rezidenci, nemusel však nutně v příslušném kraji vlastnit nemovitost, protože byl placen z panovnické pokladny stejně jako odborný personál (komisaři, sekretář, adjunkti a další osoby). Místo na stupeň urozenosti se při jeho výběru hledělo na kvalifikaci. Hlavním úkolem krajského hejtmana bylo dohlížet na vztahy mezi vrchnostmi a poddanými, pečovat o rozvoj školství, komunikací, řemeslné velkovýroby apod. V 80. letech 18. století se jeho pravomoc rozšířila i na města, včetně měst královských.“ (Kronika Českých zemí, 2003, s. 375)

3. Zrod správní vědy

Součástí výkonu funkce krajského hejtmana tedy bylo odborné – právní – vzdělání. Je to jen další důkaz, jak vysoce si stát cenil odborné přípravy a vzdělání svých úředníků. Tento fakt kladl vysoké nároky na obecného i odborného školství. Jeho nositelem na univerzitní úrovni byly především právě právnické fakulty – v českých zemích pražská a olomoucká. Nicméně s rozvojem nových rolí státu, profesionalizací státního aparátu a procesem správních reforem dochází též k rozvoji nových vědeckých oborů, které jednak vycházejí vstříc potřebě vzdělávání ve všech oblastech zájmu moderního státu (ekonomika, fiskální politika, demografie, statistika, správa, právo apod.), a jednak se stávají přirozenou ideovou oporou nově budovaného státního systému. V prvé řadě šlo

o vznik moderní správní – v dobové terminologii policejní či kamerální – vědy.⁷ Resp. správních věd. Šlo o nauku, která v sobě obsahovala řadu významných oborů – ekonomie, správa, zemědělství, statistika, demografie, protosociologie apod. Jejím cíl byl přitom ryze praktický – jednak vychovávat vzdělané a odborně zdatné státní úředníky v oblastech, s nimiž se setkají ve své praxi. Jednak přispět k rozvoji moderního státu zaváděním moderních vědeckých metod v zemědělství, dopravě, zdravotnictví, urbanismu (zavádění osvětlení), obchodu (odstraňování vnitřních cel a podpora exportu), řízení státních záležitostí apod., a tím i podpoře ekonomického, demografického (a tedy i vojenského), ale i duchovního (či zdravotního) rozvoje státu a jeho občanů. A v neposlední řadě shromažďovat systematické informace o činnosti státu, jeho obyvatel, podnikatelských korporací apod., které by přispěly k výkonu lepší a efektivnější státní správy – k tomu zmíněná statistika, demografie (podpora natality), ale samozřejmě sem patří i zrod tereziánského a dalších pŕdních katastrů, jež přehlednou systematizací zemědělské půdy a s tím spojených daňových povinností zvyšovaly výběr daní.

Významnou roli při etablování a rozvoji kamerální, tedy správní vědy v celorakouském měřítku přitom sehrály české země. Krátce po svém nástupu na vídeňskou univerzitu v roce 1763 zde zakládá mikulovský rodák Josef Sonnenfels první katedru kamerální vědy. A také – údajně na přání dvora – napíše „bibli rakouského úředníka“ a správní vědy – trojsvazkové dílo *Zásady veřejného pořádku, obchodu a financí*. To se stanu učebnicí kamerálních věd pro všechny studenty a úředníky rakouské říše – a to až do roku 1848. „Učebnice byla publikována celkem osmkrát. Poslední vydání prvního dílu se uskutečnilo v roce 1819. Joseph von Sonnenfels se svojí školou byl skutečným zakladatelem výuky politických věd⁸ v habsburské monarchii. Sonnenfelsovo učení obsažené v předepsané učebnici se udrželo celých 78 let na rakouských univerzitách (od roku 1770 do roku 1848). Podle ní byly konány přednášky a byla i předlohou pro různé příručky, které se pro účely výuky psaly.“ (Krameš, 2010, s. 642)

Vzorem pro založení katedry kamerálních (policejních) věd byla již existující pracoviště na řadě německých univerzit – mimo jiné v Halle či Frankfurtu nad Odrou. Sonnenfelsův žák – ekonom, právník

a zemědělský odborník – Josef Ignác Buček – se stává zakladatelem a „vedoucím“ této katedry na pražské univerzitě v roce 1765 (Šejvl 2014, s. 212) nebo v roce 1766 (Kronika Českých zemí 2003, s. 354). A také autorem knihy a učebnice Pojednání o správní vědě. Sonnenfels nebyl zdaleka jen teoretik správní vědy, kterou chápal bytostně prakticky, ale skutečný zakladatel rakouské správní školy. Jeho další žák – Leopold Ludvík Schulz – zase získal profesuru policejní vědy na olomoucké univerzitě. I on napsal svůj učebnicový text, jehož název je více než příznačný – O povinnostech nastávajícího úředníka (Bělina, Kaše, Kučera, 2001, s. 213). V žádném případě přitom nešlo o suchopárné teoretiky, pro něž úřednická disciplína byla vším. Josef Sonnenfels byl velkým podporovatelem umění – byl ochráncem Wolfganga Amadea Mozarta, předsedou vídeňské Akademie výtvarných umění a také svobodným zednářem. Pro jeho vzestup do nejvyšších pater rakouské politiky v době osvícenského absolutismu je také příznačné, že pocházel ze židovské rodiny, což o něm bylo všeobecně známo a byl dokonce nazýván „nejslavnějším mikulovským židem“⁹. Jeho dědeček byl dokonce vrchní pruský rabín (Nezhodová, 2002 a 2003, s. 81). Jeho otec ale přijal křest a Josefu Sonnenfelsovi už se dostalo standardního „křesťanského“ vzdělání – napřed na mikulovském piaristickém gymnáziu, poté na filozofické a právnické univerzitě ve Vídni.

V rakouském kontextu ale nesmíme zapomínat ani na právního a správního teoretika Heinricha Gottloba von Justi. Právě ten definoval sám pojem „Polizey“, který byl klíčovým obsahem „policejních“, tedy správních věd, a to ve svém nejslavnějším spisu Základy policejní vědy z roku 1756: „Jde o uchování a zvýšení obecné moci státu v jeho vnitřní organizaci takovým způsobem, který přispěje nejvyšším možným způsobem ke společnému dobru. Dobro státu a dobro jeho obyvatel je přitom identické. Jde především o zvelebování venkova i měst, nárůst počtu obyvatel, manufaktur, obchodu a řemesel, ale i morálnímu stavu obyvatel. Kromě tohoto blaha přistupuje i bezpečnost, která v sobě zahrnuje ochranu proti požárům a povodním, kriminalitě a nepořádku jako takovému.“ (Šejvl, 2014, s. 212) Josef Sonnenfels pak na Justiho navazuje, když oblast „Polizey“ definuje jako „vše, co spadá do „vnitřní správy“ státu, zatímco vnější bezpečnost spadá do sféry „státní

moudrosti.“ (Tamtéž.) Mezi otce moderní správní vědy, ale možná především moderní správy a správní praxe pak v rámci habsburské říše musíme jmenovat i dvojici nejvyšších rakouských politiků – po oblast „vnitřní správy“ slezského hraběte Bedřicha Viléma Haugwitze a pro oblast „státní moudrosti“ architekta rakouské zahraniční politiky, moravského patriota Václava Antonína Kounice.

Závěr

Není možné shrnout v jedné studii všechny reformy, které s sebou osvícenský absolutismus přinesl. Zmíňme jen celkovou snahu o standardizaci a uniformitu celé habsburské říše, jež se projevovala mimo jiné sjednocením měr a vah v roce 1764 (tzv. vídeňská soustava), zavedením povinné školní docházky i snahami o prosazení němčiny jako jediného, z hlediska státu „přirozeného“ jazyka pro celou říši. Stát se „vypořádal“, byť dočasně, i se svým dalším mocenským (ideovým) konkurentem – tj. církví. Státní ideologie byla postavena na všeobecné loajalitě ke státu a jeho prvnímu úředníkovi – tj. císaři, který byl dobrým otcem všech svých poddaných, bez ohledu na víru či stav. Stát tedy do velké míry postátnil i oblast školství, známé je josefínské rušení klášterů i cílená likvidace josefínského řádu, a to přestože řada jezuitských kolejí – například klatovská – přispívaly významně k šíření osvícenských myšlenek. Sem také spadá vstřícná politika Josefa II. vůči židovskému etniku. Státu tak především naplnil svou vnitřní suverenitu a svou hegemoniální pozici mezi společenskými institucemi. Nebylo možné „trpět“ bez státního dozoru a řízení autonomní existenci nadnárodní instituce, jakou byla katolická církev, řízená z Říma, jež by nepodléhala státní moci. Vyvrcholením této proticírkevní politiky, která byla zároveň naplněním osvícenských ideálů, jež bojovaly proti temnu minulosti, hlásaly náboženskou svobodu a naopak byly více než vlažné ve věcech víry, bylo vydání tolerančního patentu roku 1781.

Z hlediska našeho tématu neméně důležitým procesem byla změna postavení dosavadního nevolníka v samostatného a svobodného občana (pokud se ovšem neprotivil oficiální politice státu). Sem (vedle hospodářských důvodů) směřuje patent o zrušení nevolnictví také z roku

1781. Nicméně tato cesta k občanské svobodě a samostatnosti, občanské rovnosti byla dlouhá a často bolestivá. Její další zastávkou bylo přijetí Všeobecného občanského zákoníku v roce 1811 (všichni občané jsou si před zákonem rovni) a definitivně se princip občanské rovnosti prosadil v souvislosti s občanskou revolucí v roce 1848 (zrušení poddanství, zrušení patrimoniální, vrchnostenské správy a vytvoření základů moderní samosprávy v roce 1849), resp. po obnově rakouské ústavnosti v roce 1861 (únorová ústava) a 1867 přijetí rakouské (předlitavské) prosincové ústavy. Opět je pro země střední Evropy příznačné, že tento proces probíhal až s malými výjimkami (1848) především shora – oktrojovaně. Byl to stát, kdo ho řídil a který rozhodoval o oprávněnosti a rozsahu občanských práv. I to tento region významně odlišovalo (a odlišuje?) od západoevropských společností. To ale není věc úřednického aparátu, oné „úřednické šlechty“. To je otázka v první řadě politického vedení země. Profesionální a odborně připravený úřednický aparát, který patří k neoddelitelným náležitostem moderního státu, je v první řadě vykonavatelem státní politiky. Tu ale neformuluje a může být proto využit jak pro správu demokratickou, tak i – bohužel – nedemokratickou. Ostatně fakt, že oba dva největší a nejstrašnější totalitní režimy dvacátého století, nacismus a komunismus, se zrodily právě v zemích střední a východní Evropy, zdá se není náhodou a velmi úzce souvisí s dominancí státní moci, která neměla podobně silného protihráče – jakou byla občanská společnost a měšťanský stav ve Francii či Anglii. Osvícenský absolutismus tedy vede stejně ke státu demokratickému (který vychází z osvícenských ideálů svobody, volnosti a bratrství), jako i k nedemokratickému (absolutistická tradice). Není to ale státní byrokracie, která rozhoduje o tom, jakou cestou se vydat.

Poznámky:

- ¹ Tato studie je dílčím výstupem z projektu OP VK Spolupracující právníci. CZ. 1.07/2.4.00/17.0119.
- ² <http://www.novinky.cz/domaci/344080-nedovolime-vlade-zbudovat-citadelu-pro-urednickou-slechtu-rekl-kalousek.html>. Stav k 20. 4. 2014. Naopak bývalý náměstek a dnes politický komentátor

Martin Fendrych v reakci na Kalouskova slova kontruje: „Po každých volbách veřejnost jen zírání, do jaké hloubky sahají změny na ministerstvech, magistrátech, úřadech. Padají hlavy pomalu i vrátných. Důsledkem těchto zemětřesení či úřadotřesení pak je, že do státních pozic se schopní lidé nehrnou, hrozí tam příliš velké riziko náhlé smrti. Služební zákon to měl ukončit. Zajistit, aby úředník nebyl stranický kámoš, nebo kámoš kámoše, kámoš sponzora kampaně, který je vystřelen na odbor a tam se teprve začne učit, o co jde. Měl zajistit, aby to po volbách nevypadalo jak po revoluci. Aby byl úředník člověk znalý věci.“ <http://nazory.aktualne.cz/komentare/kalousek-politicka-slechta-odmita-urednickou-slechtu/r~e67d698c1c8511e4bf0e0025900fea04/>. Stav k 20. 4. 2015.

- ³ <http://www.parlamentnilisty.cz/arena/nazory-a-petice/Vaclav-Zak-Politicka-nebo-urednicka-slechta-334233>. Stav k 20. 4. 2014. Neméně důležitá slova o významu úředníků pro moderní společnost ale následují. Žák je přirovnává k taxikářům: „Představme si terminál letiště nějakého velkoměsta. Ve frontě na taxiky se řadí cestující. Aby se dostali do cíle cesty, musí umět zadat jeho adresu. To je vše. Taxikář potřebuje řidičský průkaz, technický průkaz, licenci. Aby doklady získal, musel absolvovat řadu zkoušek. Před vynálezem GPS se uchazeč o licenci taxikáře v Londýně musel připravovat nejméně rok na zkoušku ze znalosti londýnských ulic. O kursech první pomoci nemluvě.“
- ⁴ Nemluvě už o Deklaraci nezávislosti Spojených států a ústavy USA a jednotlivých severoamerických států, jež byly rovněž inspirací francouzské Deklarace.
- ⁵ A to mimo jiné pod ideovým vlivem francouzského filozofa Josefa knížete de la Porte Duch osvícenských vladařů. (Bělina, Kače, Kučera, s. 202) a značné části francouzským fyziokratů.
- ⁶ Viz též Keller, 1997, s. 25 a násled.
- ⁷ Ale také třeba politické vědy. Proto jsou někdy považovány za předchůdce dnešní politologie. Viz například Bráf, 1923 či Krameš, 2010.
- ⁸ Správněji správních věd – poznámka autora.
- ⁹ Mikulov byl až do poloviny 19. století centrem moravského židovství – a sídlem zemského rabinátu pro Moravu.

Literatura:

- BĚLINA, P., KAŠE, J., KUČERA, J. P. *Velké dějiny zemí Koruny české X*. Praha – Litomyšl: Paseka, 2001.
- BRÁF, A. Politické vědy v Čechách na sklonku věku osmnáctého a v první polovině devatenáctého. In GRUBER, J., HORÁČEK, C. (ed.) *Albín Bráf: Život a dílo II, Výbor statí z nauky národohospodářské*. Praha: Vesmír, 1923.
- HENDRYCH, D. a kol. *Správní věda – teorie veřejné správy*. Praha: Wolters Kluwer, 2014.
- HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J. *Dějiny správy v českých zemích*. Praha: NLN, 2007.
- KELLER, J. *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: SLON, 1997.
- KONTLER, L. *Dějiny Maďarska*. Praha: NLN, 2001.
- KRAMEŠ, J. Výuka politických věd a ekonomické myšlení v první polovině devatenáctého století v českých zemích. In *Politická ekonomie* 5/2010, s. 641–656. *Kronika Českých zemí*. Praha: Fortuna Print, 2003.
- KŘIVSKÝ, P., KVAČEK, R., SKŘIVAN, A. *Věk starý a nový*. Praha: Albatros, 1985.
- MACHOVEC, M. *Josef Dobrovský*. Praha: Melantrich, 1964.
- NEZHODOVÁ, S. Josef Sonnenfels – muž bez předsudků. In *Regio M – Sborník Regionálního muzea v Mikulově 2002/2003*. Mikulov: Regionální muzeum v Mikulově, 2002 a 2003. s. 81–95.
- ŘÍHA, O., JANÁČEK, J., MARSINA, R. a kol. *Přehled dějin Československa I/2 (1526–1848)*. Praha: Academia, 1982.
- ŠEJVL, M. *Idea právního státu v dějinách filozofie*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2014.
- VALEŠ, L. *Dějiny politického myšlení od starověku po Machiavelliho*. Klatovy: AgAkcent pro Právnickou fakultu ZČU v Plzni, 2013.
- VALEŠ, L. *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2007.
- VOJÁČEK, L. a kol. *Nástin dějin veřejné správy*. Brno: Právnická fakulta Masarykovy univerzity v Brně, 2011.

Kontakt na autora příspěvku:

doc. PhDr. Lukáš Valeš, Ph.D.

Katedra veřejné správy

Právnická fakulta Západočeské univerzity v Plzni

Sady pětatřicátníků 14

306 14 Plzeň

e-mail: valesl@centrum.cz

Grilling politikov v mediálnom dialógu s moderátorom

Jaroslav BUČEK

Grilling Politicians in Media Dialog with TV Host

Abstract: In this paper we present and compare some results of the researches that have dealt with profession of a speaker, politicians, drafting the demands their should perform. The communication of the anchor in massmedia communication presents the results of the team that participates in mass (mostly media) communication. There is significant difference between position of politicians and of a moderator in mass media dialogue. Grilling, infotainment and confrontainment are gaining ground and taking prominent place.

Key Words: Moderator, Politician, Media dialogue, Massmedia, Interview, Communication, Communicator

Podoba informácií, ktoré ponúkajú mediálne dialógy s politikom, je ovplyvnená mnohými vplyvmi a postupmi (mnohokrát pred divákom skrytými), ktoré musí recipient nielen spracovať, ale aj vyhodnotiť a využiť vonkajšie medializované podnety. Nie náhodou sú súčasné mediálne súboje politikov v mediálnych dialógoch označované ako novodobé gladiátorské hry.

Hlavným cieľom mediálnych organizácií je zisk, spoločenský vplyv, získavanie čo najväčšieho publika a k ich čiastkovým cieľom patria politické, náboženské, kultúrne ciele či služba verejnému záujmu (srov. Kunczik, 1999).

Moderátora mediálnych dialógov vnímame ako osobnosť, ktorá zastupuje v danom komunikáte vysielací kanál – televíziu, v rámci nej a v jej záujme „komunikuje“ s recipientom (divákom) (Buček, 2012, s. 39). Moderátori mediálnych dialógov, ktorí dosiahli vysoké postavenie (Larry King, vlastným menom Lawrence Zeiger – CNN. Je jedným z najdlhšie pôsobiacich svetoznámych moderátorov dennej talk show. Súčasťou mediálnej organizácie televízie Cable News Network CNN bol viac ako 20 rokov. V televíznej stanici CNN pôsobil od roku 1985 do roku 2010. Vo svojej šou privítal najvýznamnejších ľudí planéty, celebrity, ale aj rôznych odborníkov. Denne vysielal svoju talk show v ktorej, okrem iných vyspovedal sedem amerických prezidentov ale aj Vladimira Putina. Zo slovenskej proveniencie dosiahla vysoké postavenie Zlatica Puškárová – TV Markíza. Jakub Železný – ČT a Václav Moravec – ČT sú moderátori s výrazným postavením v Českej televízii.) môžu svojimi postojmi, hodnotami a presvedčením ovplyvňovať obsah mediálneho dialógu s politikom. Pri analýze komunikácie moderátora s politkami musíme vychádzať z masovej komunikácie a jej veľkého dosahu na divákov, voličov, sympatizantov, ale aj nesympatizujúcich recipientov. Mediálny dialóg v médiách je proces, v ktorom „masovo produkováný obsah je prenášaný veľkej, anonymnej a heterogénnej mase príjemcov“ (Black a kol., 1992, s. 45). Pri komplexnom chápaní mediálnej komunikácie a moderátora ako jej súčasti, si uvedomujeme, že zahrňuje aj osobné komunikačné procesy, role a situácie. Obsahy sú tvorené tímami, ktoré vstupujú do interpersonálnej komunikácie. Moderátor je v mediálnom dialógu v rôznych polohách a rolách, ktoré vychádzajú z postavenia média v spoločnosti, vlastníckych vzťahov, ale aj obsahového zamerania mediálneho produktu. Buček (2012) hovorí o hlavnej postave moderátora v mediálnom produkte. Gretatbatch (1998) sa sústreďuje na „grilling“ moderátora, v ktorom spôsob vedenia dialógu pripomína výsluch a „grilovanie“. Čmejrková a Hoffmannová (2013) vychádzajú pri analýze mediálnych dialógov z asymetrického modelu, kde moderátor trvá na inštitucionalizovanom práve klásť otázky. Politici sa snažia asymetrický dialóg, v ktorom moderátor organizuje rozhovor zmeniť najmä:

- výmenou rolí s moderátorom;
- kladením otázok moderátorovi;
- útočením na otázky moderátora.

Anglosaská prax (Čmejrková, 2013) prirovnáva dialóg moderátora k „šachovým hodinám“, vo vedení dialógu sa moderátor sústreďí okrem organizovania dialógu a kladení otázok na rovnomerné rozdelenie priestoru a času medzi diskutujúcich. Neutrálna pozícia moderátora pri interview s politikmi sa prirovnáva aj k prevodovke (Buček, 2014), keď moderátor zachováva neutralistickú pozíciu a orientuje sa na hladký priebeh komunikácie. Masovú komunikáciu môžeme vnímať ako všeobecné tvrdenia o jej povahe, fungovaní a účinkoch (McQuail, 2009, s. 259), v niektorých prvkoch je zase hodnotiacia a snaží sa vymedziť estetické alebo etické pravidlá a mediálne formy (srov. Jiráček, Köpplová, 2007). Masová komunikácia sa riadi určitými normami (zákony, nariadenia, mediálna politika), ktorými sa riadia mediálni pracovníci, ale aj moderátori a uplatňujú tak vlastné praktické skúsenosti a zručnosti. Moderátor v mediálnom dialógu s politikmi môže fungovať ako hlavná postava tohto mediálneho produktu (Buček, 2012). Asymetrický dialóg vysvetľuje postavenie moderátora, ktorý určuje, organizuje a riadi politické interview. Moderátor ako masový komunikátor je v mediálnom dialógu s politikom súčasťou mediálnej organizácie. Moderátor je vnímaný divákom ako atraktívna profesia (Buček, 2013). Charakteristickou črtou mediálneho dialógu je, že ide o dialógy verejné, inštitucionálne, v ktorých sa uplatňuje predovšetkým funkcia informatívna ale aj persuzívna. Účastníci mediálneho dialógu sa snažia presvedčiť moderátora, politického súpera ale aj publikum a využívajú na to najmä konfrontačný štýl.

1. „Štýl je človek sám“ (Georg Buffon)

Za príznačný rys politického štýlu sa považuje najmä vyhýbavosť. Vyhýbavosť si uvedomujú nielen diváci mediálnych dialógov, ale najmä moderátor, ktorý sa snaží s politikmi viesť zápas o relatívne priamu a informatívnu odpoveď na otázku. Repliky politikov bývajú väčšinou

zhodné: „Poviem to na rovinu“; „Myslím si, že nemá cenu chodiť okolo horkej kaše“; „O veciach sa má hovoriť, uhýbať nikdy.“

Vágne, vyhýbavé odpovede politikov a ich príčiny:

- neznalosť informácií, na ktoré sa pýta moderátor;
- nepresným vyjdrovaním politik maskuje neznalosť odpovede;
- zámerné zamlčanie informácie a ich maskovanie nepresným vyjadrovaním;

Kamuflážne, ironické, dehonestujúce praktiky politikov, únik od otázky k seba propagácii, zbytočné citovanie fráz a banalít. Obranné stratégie v politických debatách a diskusiách vychádzajú predovšetkým z asymetrie a napätia, útočného, konfrontačného a často až agresívneho štýlu dialógu. Na akýkoľvek problém pri komunikácii s politikmi (Buček, 2012) sa môžeme pozeráť z pohľadu viny (kto za problém, situáciu nesie zodpovednosť), hodnoty (čo považujú za dôležité komunikační partneri, čo má pre nich hodnotu) a voľby (vybrať si z možností takú, ktorú preferujeme). Ak komunikační partneri v mediálnom interview (politickej diskusii), kde dochádza ku konfrontácii, nevedia čo od nich očakáva moderátor, alebo ak na nich politický súper (oponent) nalieha, pravdepodobne použijú útočný rozhovor. Za priamym, agresívnym a káravým presadzovaním zmien sa ukrýva snaha o získanie ostatných na svoju stranu – výsledkom je iba vystupňovanie emócií. Počas útočného rozhovoru komunikační partneri svoje túžby a pocity predstierajú namiesto toho, aby sa s nimi vyrovnali. Navzájom sa počúvajú iba preto, aby si potvrdili vlastný názor, zamerajú sa na vlastnú výhru namiesto toho, aby hľadali riešenia prijateľné pre všetkých komunikačných partnerov v komunikačnom reťazci.

Prvky útočného rozhovoru medzi komunikačnými partnermi v politickej diskusii:

- *vyžadovanie, prikazovanie* („Urobil som to takto, a nepýtajte sa prečo!“),
- *obviňovanie, výčitky* („Nehovorte, že ste tam neboli, videl som to na vlastné oči.“),
- *čítanie myšlienok* („Viem na čo myslíte, ale nemáte pravdu.“),

- *námietky* („Nekonali ste kvôli výhodám pre iných, ale chceli ste zatajiť vlastný 1prospech.“)

Pri komunikácii, kde dochádza ku konfrontácii a komunikačný partner používa útočnú reč, by sa mal moderátor pokúsiť odhaliť jeho slabé stránky – zlosť, strach, odmietanie a nemal by sa aktívne zúčastňovať útočného rozhovoru, ktorý sa sústreďuje na hľadanie vinníka.

Otázky viny sa sústreďujú na minulosť. Využívame ich vtedy, ak chceme komunikačnému partnerovi dokázať vinu. V politickej deba- te koalícia požíva minulé čas, aby dokázala, že za všetko zlé nesie vinu bývalá vláda, súčasná opozícia. („Problémy sa začali ešte za vašej vlá- dy. Zodpovednosť za dnešný stav nesiete Vy...“). Aristoteles hovorí, že: „rétorika minulosti sa spája s otázkami spravodlivosti“ (Heinrich, 2009, s. 35) (Kto to urobil?). Je to súdna argumentácia, ktorá vynáša súdy. Komunikační partneri vynášajú súdy nad vzájomným konaním. Vinu hľadáme v komunikácii, kde sa odvolávame na minulosť. („Vaše predvolebné sľuby, ale lákali na niečo iné.“). Komunikační partneri sa väčšinou obracajú na prítomnosť vtedy, ak chcú presvedčiť oponenta o svojej pravde. Podľa Aristotela rétorika prítomného času „rozhoduje o dobre a o zle, rozlišuje od seba skupiny ľudí aj jednotlivcov ... osla- vuje hrdinov a odsudzuje spoločných nepriateľov.“ (Heinrich, 2009, s. 35) V dialógu s politikmi sa prítomným časom prezentujú vzájomné uznávané hodnoty. („Váš návrh zákona je zlý. Nezohľadňuje požiadav- ky živnostníkov.“, „Vyplatením vianočného príspevku dôchodcom sme im zlepšili náladu pred sviatkami.“). Komunikácia s využívaním bud- úceho času alebo poradná rétorika sľubuje zlepšenie situácie, odmenu. „Ako to bude s vianočným príspevkom? Dôchodcovia sa dočkajú pri- lepešenia. Systém odmeňovania prehodnotíme a zefektívňime.“) Otázky voľby sa dotýkajú budúcnosti. Pokiaľ komunikační partneri chcú do- spieť k spoločnému rozhodnutiu, mali by svoju komunikáciu sústrediť na budúci čas. Ak sa vám zdá, že niekedy odbočíme od témy, alebo po- užívame „prízemné“ príklady? Je to zámer, pretože už Cicero používal odbočenia aby zmenil tón a rytmus sporu.

Ak sa spor zmení na komunikačný boj pomôže pri komuniká- cii minulé aj prítomný čas. („Ako by sme sa mali zachovať v takomto

prípade?“ „Ako zabránime tejto situácii, aby sa už neopakovala?“ odpoveď: „Vy ste sa sústredili na maličkosti, teraz vyriešime tento veľký problém.“

Najčastejšie obranné a únikové techniky v politických debatách a diskusiách podľa J.Hoffmannovej(2013) sú nasledujúce slovné spojenia:

- to som nikdy nepovedal (=JA som niečo povedal a VY to skresľujete, vytrhujete veci z kontextu a podsúvate mi niečo iné);
- takto by som to ja nikdy nepovedal (= VY ste použili určitý výraz, ktorý JA kritizujem, odmietam a neprijímam, nesúhlasím s ním). (Čmejrková a kol., 2013, s. 66)

(Politik sa bráni voči tvrdeniu moderátora, ktorý svojou reakciou nemusí ohroziť „tvár“ politika. Moderátor môže ale trvať na svojom tvrdení. Snaží sa obhájiť pozíciu korektnosti a solídnosti. Reakcia politika nemusí byť odpoveďou na otázku moderátora.) Moderátori veľmi často používajú na upevnenie svojej pozície citáty a parafrázy bez konkrétneho uvedenia zdroja: hovorí sa ... často sa uvádza ... všetci hovoria ... odznegli tu názory.

Obranné a únikové techniky sa často spájajú a slúžia spoločnému účelu „to som nepovedal“, „takto by som to ja nikdy nehovoril“, „to vám nepoviem“, „tak to nebolo“. Dôležitá je pri týchto vyjadreniach individualita a komunikačná kompetentnosť hovoriaceho.

Na celkovom štýle politických debát sa podieľa prerušovanie.

„Nechajte ma dohovoriť. Ja som Vás nechal dohovoriť.“ V politickej debate aj niekoľkokrát za hodinu zaznie prerušovanie a káranie za prerušovanie. Analýza prerušovania, kárania za prerušovanie, zviditeľňovania sa je poznávacím znamením usporiadania politických debát. Moderátor v politickom mediálnom dialógu je distribútor replík. Aj napriek moderátorovi, ktorý by mal zabrániť prerušovaniu replík, dochádza k častému prerušovaniu, skákaníu do rečí. Komunikační partneri chcú mať rovnaké množstvo času na odpoveď ako ich oponenti. „Moderátor funguje ako šachové hodiny.“ (Čmejrková a kol., 2013, s. 66; Postman, 2010, s. 197)

Časté prerušovanie politickej debaty súvisí s charakteristickým rysom tohto typu dialógu „prehrávanie pre divákov“. Snaha politikov aby ich

oponent nehovoril dlhšie, rsp. Hovoril rovnaký čas, zväzda k častému prerušovaniu a vychádza zo súťaživého ponímania diskusie. Striedanie replík v politických debatách a ich prerušovanie politikmi je vlastne boj so súperom v diskusii. Nejde o to vyriešiť problém, ale vyhrať súboj. „To sum up. The arguments presented are secondary, the main issue is the fight.“ (Luginbühl, 2007, s. 1386) V takejto diskusii s nejedná iba o vyriešenie istého problému, vysvetlenie určitého postoja, ale o boj s cieľom „poraziť“ diskutujúceho súpera. Ak politik bude hovoriť menej často, môže vzniknúť dojem, že bol zatlačený do kúta, alebo nemal čo povedať. Pre politikov je dôležité preto hovoriť bez ohľadu na to, či majú, alebo nemajú čo povedať. Pre politické debaty sú charakteristické sekvenčné usporiadanie replík. Moderátor sa pýta, diskutujúci odpovedá. Moderátor často uplatní právo na „vedenie-riadenie“ politickej debaty, uplatňujúc rozhodujúce právo rovnomerného rozdelenia času medzi respondentov, ktoré je často pre neho dôležitejšie ako možnosť dokončiť myšlienku respondenta. Záujmom televíznych spoločností je, aby diskusia bola divácky príťažlivá a preto sú pozývaní politickí oponenti. Cieľom nie je dospieť k riešeniu nejakého problému, ale často pozitívne prezentovať seba a negatívne prezentovať politických súperov. Rozdielne potreby a pozície účastníkov politických debát vrátane divákov ich do značnej miery obmedzujú. Debaty by mali byť vecné, obsahujúc predovšetkým argumenty, zároveň príťažlivé pre divákov, nie nudné, ale živé a dynamické (srov. Luginbühl, 2007). Do debát sú prizvaní politickí oponenti a debaty sú organizované ako súboje. Potrebou politika je poraziť súpera a pozitívna sebareprezentácia. Potreba sebareprezentácie je daná tým, že ich politický status majú v rukách voliči, a teda diváci debaty. Nielen politici, ale aj moderátori sú vystavovaní napätiu. Tu je priestor na mediálnu výchovu recipientov akým spôsobom „čítať“ mediálne dialógy (Staněk, 2009, s. 83; 2010, s. 46). „Právě dovednost řešit kritické výukové momenty je pro učitele výchovy k občanství významným prvkem profesionality.“ Politici sa usilujú o porážanie súpera a zároveň o svoju dobrú sebareprezentáciu, ktorá spočíva v schopnosti vecne diskutovať a riešiť určité problémy v prospech občana. Moderátori sa usilujú o rovnomerné rozdelenie času pre diskutujúcich, zároveň kladú otázky, následné podotázky námietky a usilujú

sa hnať politikov do „úzkych“ (Čmejrková, 2013, s. 207), aby podporili stret záujmov. Jednotliví moderátori sa odlišujú tým, ako a akým spôsobom vstupujú do debaty (ako často a akým spôsobom prerušujú a usmerňujú danú debatu. Niektorí moderátori považujú za svoju hlavnú funkciu „stráženie času“ odpovedí politika. Niektorí moderátori naopak ustúpia do úzadia a prenechajú politikov, aby si vymenili medzi sebou repliky a moderátor zasiahne iba v prípade odklonu od témy. Sú moderátori, ktorých hlavným cieľom je vytvoriť show a napätie. Moderátor preukazuje svoje stanovisko k problému aj využívaním alebo hodnotením určitých slov a slovných spojení: pripustil – povedal, vypoklonkoval – vykázal (Čmejrková, 2013, s. 207; Buček, 2012, s. 39).

Jedným z najčastejších spôsobov získavania nových informácií v politickej debate je kladenie otázok z predchádzajúcich odpovedí politika. Moderátor sa takýmto spôsobom prezentuje ako pozorný poslucháč diskutujúcich hostí. Stratégia pozorného poslucháča umožňuje moderátorovi kľásť oponujúce otázky, ktoré spochybňovali odpovede politikov zároveň ich nútil k vysvetľovaniu a obhajobe vlastných názorov, bez toho aby vyjadril svoj názor. Moderátor môže zachovávať svoju neutralistickú pozíciu tým, že formálne pôsobil ako prevodovka medzi oponentami. Moderátor formálne zachováva neutralistickú pozíciu, ale stavia sa do polohy provokatéra, ktorý nie je s ničím spokojný a neustále kladie ďalšie a ďalšie námietky, pripomienky a otázky.

Kde hľadať dialogický štýl a ako ho uchopiť? V mediálnych rozhvo-
roch sa dialogický štýl utvára nielen v závislosti na identite hovoriacich, ale tiež na požiadavkách jednotlivých mediálnych žánrov.

2. Hierarchia v televíznom politickom dialógu je: moderátor – politici – diváci

„Diváci stotožňujú moderátora s reláciou, a práve preto by mal byť moderátor vedúcou osobnosťou celého tvorivého tímu. Moderátor by mal prejsť svoju účasť pri rozhovore už tým, že svojich hostí pozorne počúva. Aktívna účasť moderátora v rozhovore je záštitou pre respondenta. Je to ako vzťah dieťaťa k rodičom, dospelého k lekárovi alebo ku kňazovi, ale s veľkým a podstatným rozdielom. Od moderátora nemôže

hroziť respondentom odsúdenie, utrpenie alebo trest. Respondent musí cítiť, že moderátor chce poznať pravdu, ktorá zostáva skrytá, a o to väčšia radosť nastane, ak tú pravdu moderátor svojimi otázkami odhalí.“ (Maggee, 1968, s. 16) Z výsledkov výskumu Profil vybraných moderátorov TV Markíza v publicistike a zábave (Buček, 2002, 2012) zameraného na profesionálne a charakterové (osobnostné a výrazové) vlastnosti moderátorov, ktoré je schopný príjemca rozpoznať u moderátora, by mal moderátor:

- byť osobnosťou schopnou spracovať a odovzdávať tému so zreteľom na diváka;
- mať príjemné, dôveryhodné vystupovanie;
- byť duchaplnou osobnosťou s dobrou znalosťou témy;
- nedávať najavo nadradenosť;
- byť vhodne a primerane upravený v závislosti od obsahu komunikátu;
- byť hlavná postava, okolo ktorej sa krúti rozhovor;
- riadiť rozhovor;
- zaujať a udržať pozíciu formálnej neutrality voči postojom hosta;
- mal by vystupovať za divákov.

Požiadavky kladené na moderátora tak, ako ich uvádza teória, podrobujeme kritickému vnímaniu recipienta.

Osobnostné vlastnosti sa stávajú predmetom záujmov nielen odborníkov v oblasti masovej komunikácie. Hodnotenie osobnosti moderátora recipientom sa prenáša aj na ním komunikované výpovede a moderátor tak ovplyvňuje ich účinnosť. Recipienti vnímajú obraz osobnosti moderátora politickej diskusie cez jeho schopnosť riadiť a organizovať dialóg s politikom a chcú za ním vidieť najmä záujem o seba ako diváka (Buček, 2010). Medzi dôležité profesionálne vlastnosti moderátorov televíznej politickej diskusie zaradili recipienti sebaistotu (Buček, 2010) – ako obraz osobnosti samotného moderátora. Sebaistota zahŕňa v sebe predstavu o telesných dispozíciách, možnostiach, schopnostiach, záujmoch, postojoch a postavenie v sociálnej skupine. Podľa výskumov (Buček, 2012) hraná sebadôvera vyvolá u diváka dojem neprirodzenosti. Recipientom je sympatický nadľahčený tón

rozhovoru, ktorému moderátor prispôsobí svoj prejav, správanie, vonkajšiu úpravu a formulovanie otázok.

Cieľom moderátora politickej diskusie je nadviazať dialóg s recipientom. Sociálny kontakt je závislý od obsahu sa znalosťami o politikoch, predmete komunikácie, ale aj o problémoch, ktoré sa v politickej diskusii budú riešiť. V kooperatívnej či v konfliktnej atmosfére dialógu na verejnosti alebo s verejnosťou formulujú diskutujúci neformálnymi prostriedkami ľahšie svoje postoje a ventilujú tiež svoje nálady. V televíznych debatách je formálnosť dialógu posilnená aj úlohou moderátora, ktorý dialóg riadi, zatiaľ čo politici inklinujú pri ostrejších konfrontáciách a názorových nezhodách k neformálnosti (Čmejrková, Hoffmanová, 2011, s. 72).

Publikum (recipient) vníma niektoré dialogické produkty s politikmi ako istú formu zábavy infotainment (informácia a zábava), alebo ako confrontainment (konfrontácia pre pobavenie) (Buček, 2012, s. 67–71; Čmejrková, Hoffmanová, 2013, s. 72–74). V mediálnych rozhovoroch ide o „vyjednávanie“ identít. V mediálnych dialógoch s politikom sa rozlišuje pozitívna a negatívna tvár. Sú tam prítomné akty ohrozujúce tvár. Mediálny dialóg sa riadi normami ištutucionálneho žánru a mediálny dialóg sa stáva asymetrický. Otázky formuluje iba moderátor, politik má za úlohu odpovedať. Rozhovor moderátora s politikom je vyjednávaním o predmete dialógu, o kvalite otázky („Myslím si pán redaktor, že otázka nie je dobre položená...“), o dostatočnosti, či nedostatočnosti odpovede („Tak otázka neznela“, „Vy ste pán minister odbočili od otázky...“) Mod.: „Pán minister vy sa vyhýbate odpovedi“. P: „Myslím si, že neodbočujem od témy...“)

Moderátor je v hodnotení replík politika obmedzený svojou inštutucionálnou rolou a mal by zachovávať nezaújatosť. Politik má svoju predstavu o odpovedi a o tom, čo by malo byť v rozhovore povedané. Nechce byť zviazaný otázkami a cieľom moderátora, vzniká tu konflikt cieľov. Moderátor sa snaží prinútiť politikak jednoznčnej odpovedi, politik by naopak rád využil interview na preznetáciu politicky výhodnej témy. Moderátor môže politika prerušiť, nedať mu slovo, ironizovať jeho odpovede, používať rôzne druhy verbálneho násilia, čo si naopak politik voči moderátorovi nemôže dovoliť.

Moderátor konštruuje pre politika v mediálnom dialógu také pozície a identity, ktoré nemusia byť pre respondenta výhodné. Politici sa snažia vybočiť z roly, ktorú im určil nielen žáner mediálneho produktu ale aj moderátor zastupujúci inštitúciu a napadajú kompetencie moderátora, jeho rolu, inštitucionálnu identitu, profesionálnu alebo komunikačnú identitu. („Pán moderátor, vy vôbec nepočúvate.“, „Takúto naivnú otázku mi nemôžete položiť...“) Svedkami mediálneho dialógu sú recipienti (diváci), pred ktorými sa súboj odohráva. Účastníci mediálneho dialógu nechcú stratiť pred recipientmi tvár, ale chcú vystupovať v súlade so svojimi nárokmi na vlastnú identitu. Politik sa v mediálnom dialógu rozhoduje akú časť publika oslovuje, či sa orientuje na sympatizantov, alebo odporcov. Orientácia politika rozhoduje o témach a akcentoch, na ktoré sa sústreďí. Divák sa stáva priamym účastníkom dialógu medzi moderátorom a politikom. Divák je publikom a zároveň účastníkom komunikačnej situácie, na neho sa moderátor aj politik odvolávajú v mediálnom dialógu alebo, ktorého chcú získať. Divák je zainteresovaný do dialógu priebežne pomocou otázok moderátora, ktorý sa na diváka odvoláva. Divák je ten, kto iniciuje otázky a moderátor jeho pranie akoby len opakuje: („Diváci sa často pýtajú, že...“)

Moderátor sa tvári ako mediátor diváckych potrieb, záujmov, prání... („Skúste povedať divákovi, čo...“) (Buček, 2012, s. 132; Havlík, 2013, s. 199) Preferovanie seba, svojho štýlu správania a názorov na úkor ostatných komunikátorov negatívne vplýva na vnímanie moderátora ako prirodzeného komunikátora. Divák je konštruovaný ak ten, kto potrebuje počuť jednoznačné odpovede na jasne kladené otázky. Moderátor môže politikov karhať, niekedy ich výpovede ironizovať, alebo rôznymi verbálnymi útokmi usmerniť. Politik by si nemal väčšinou voči moderátorovi dovoliť podobnú odvetu. Asymetria núti účastníkov bojovať nielen o slovo, ale aj o zachovanie si tváre, ktoré sa moderátor snaží ohroziť. (Čmejrková, 2013, s. 10) Politik nechce pred publikom stratiť kredit, svoj image, alebo presvedčivosť. Priebeh a štýl dialógu určuje antagonistický vzťah účastníkov. Rozhovor s politikom je tým viac zaujímavejší, čím viac sa moderátor snaží o protichodnosť, kontroverznosť a rozdielnosť postojov.

Politický dialóg je predovšetkým zdrojom informácií a informativnosť je jeho primárnou funkciou. Moderátor má snahu dať rovnaký priestor všetkým účastníkom mediálneho dialógu. Aj napriek očakávaniu protichodných odpovedí, môže ľahšie iniciovať spor. Interviewaní hostia musia svoj prejav v politických debatách neustále prispôbovať novovzniknutej situácii v dialogickej interakcii, ktorej napätá atmosféra súvisí často s udržaním si „svojej tváre“ a s úspechom v dialógu s oponentom. Moderátor sa snaží politika vmanévrovať do nevýhodnej pozície. Zámerom moderátora je donútiť politika, aby nereagoval na danú otázku a zároveň vyprovokoval k jednoznačnému stanovisku alebo k spornému bodu, zatiaľ čo politik sa usiluje takúto odpoveď obísť. Politik by skôr využil mediálny dialóg na prezentáciu svojej témy. Otázky moderátora môžu byť aj manipulatívne. Moderátor často prerušuje výpovede politika a jeho prejav je v dôsledku skákania do reči často skôr prerušovaný. Kontroverznosť je pre výsledný komunikát konštitutívnym rysom. V mediálnom dialógu s politikom nechce ani moderátor ani politik stratiť svoju tvár a nechať sa zahnať do kúta. Moderátor aj politik pristupuje k mediálnemu dialógu s určitými predstavami, ktoré sa snažia naplniť počas interview. Ohradzujú sa proti praktikám, ak sa im to nepodarí. Najväčšie napätie vzniká pri diskusiách, v ktorých rôzni zástupcovia politických strán „drujú“ pre tú svoju stranu a politik sa snaží pred televíznymi divákmi zasadiť protivníkovi čo najviac rán a získať nad ním prevahu. Politici vstúpia do mediálneho dialógu – interview so zámerom presvedčivo pôsobiť v rámci svojej politickej pozície a získať tak televíznych divákov a potenciálnych voličov na svoju stranu. Moderátor vstupuje do interview s určitou prípravou a predstavou ako a akým spôsobom bude s hosťami-politikmi viesť rozhovor. Svojimi otázkami môže manipulovať hostí do pozície, v ktorej ich chce mať. Medzi komunikačnými partnermi v mediálnom dialógu tak môže dochádzať k stretu záujmov. Komunikační partneri (politici z rôznych strán) v mediálnom dialógu s moderátorom bojujú nielen o udelenie slova, ale tiež o „zachovanie tváre“ (srov. Remišová, 2013; Buček, 2012). V hre je totiž publikum, pred ktorým hostia nechcú prísť o image a stratiť svoj kredit. Mediálne dialógy môžeme nazvať aj ako spoločná snaha cestou neustálych konfliktov. (Konfliktné, protichodné ciele.) Charakteristickou

črtou mediálneho dialógu je, že ide o dialógy verejné, inštitucionálne, v ktorých sa uplatňuje predovšetkým funkcia informatívna ale aj persuzívna. Charakteristickou črtou politického štýlu je najmä vyhýbavosť. Vyhýbavosť si uvedomujú nielen diváci mediálnych dialógov, ale najmä moderátor, ktorý sa snaží s politikmi viesť zápas o relatívne priamu a informatívnu odpoveď na otázku. Repliky politikov bývajú väčšinou rovnaké vo väčšine mediálnych dialógov („Poviem to na rovinu“; „Myslím si, že nemá cenu chodiť okolo horúcej kaše“).

Pri utváraní obrazu o moderátorovi a politikovi je dôležité, akú úlohu im recipient pripisuje. Zámerom moderátora je dostať od politika jednoznačnú odpoveď na danú otázku. Kvalita novinárskej práce je spätá nielen s otázkami moderátora a jeho schopnosťou organizovať a riadiť mediálny dialóg s politikom. Je spätá s úrovňou morálneho rozvoja jej aktérov. V súvislosti o politickom presvedčení moderátora sa diskutuje o tom, či sa dokáže povzniesť nad svoje politické presvedčenie (Remišová, 2010, s. 174) a byť rovnako kritický ku všetkým politikom a verejným činiteľom. Podľa bývalého šéfredaktora Der Spiegel Stefana Austa vo vzťahu novinár a politik záleží: „čo človek dáva na prvé miesto, či novinárčinu alebo politiku. Či chce o politike referovať, alebo pomocou novinárčiny ovplyvňovať politiku. Ale ... novinár nemá robiť politiku. Časopis nemôže nahradiť opozíciu, tej môže len dodávať podklady. Odvolať niekoho z vlády alebo odstrániť celú vládu môže len parlament alebo voliči“.

Literatúra:

- BLACK, J. *Introduction to Mass Communication*. Dubuque: Wm. C. Brown Publisher, 1992.
- BUČEK, J. Demokratický dialóg v médiách medzi komunikátorom a politikom. In *Podoby demokracie na začátku 21. století: Evropská unie a svět*. Kolín: Nezávislé centrum pro studium politiky, 2010. s. 299–318.
- BUČEK, J. *Moderátor hlavní, alebo vedlájšia postava mediálního produktu*. Bratislava: UK, 2012.
- BUČEK, J. *Rola moderátora v masmédiálním dialógu*. Zlín: VerBuM, 2012.
- ČMEJRKOVÁ, S., HOFFMANOVÁ, J. *Mluvená čeština: hledání funkčního rozpětí*. Praha: Academia. 2011.

- ČMEJRKOVÁ, S a kol. *Styl mediálních dialogů*. Praha: Academia. 2013.
- HOFFMANNOVÁ, J. Styl rozhovorův televizních publicistických pořadech: vyhýbavé strategie českých politiků. In ČMEJRKOVÁ, S a kol. *Styl mediálních dialogů*. Praha: Academia. 2013. s. 129–139.
- HAVLÍK, M. Dvojitý řád střídání replik mluvčích v televizních politických debatách. In ČMEJRKOVÁ, S. a kol. *Styl mediálních dialogů*. Praha: Academia. 2013. s. 199–229.
- HEINRICHS, J. *Rétorika pro každého*. Brno: Computer Press, 2009.
- HVÍŽDALA, K. *Jak myslet media*. Praha: Dokořán, 2005.
- JIRÁK, J., KÖPPLOVÁ, B. *Média a společnost*. Praha: Portál, 2007.
- KUNCZIK, M. *Základy masové komunikace*. Praha: Karolinum, 1999.
- LUGINBÜHL, M. Conversational violence in political TV debates: Forms and functions. *Journal of Pragmatics*, 2007, Vol. 39, s. 1371–1387.
- MAGGEE, B. *Technika televizního interview*. Praha: Slovenské pedagogické nakladatelstvo, 1968.
- MCQUAIL, D. *Úvod do teorie masové komunikace*. Praha: Portál, 2009.
- REMIŠOVÁ, A. *Etika médií*. Bratislava: Kalligram, 2010.
- STANĚK, A. *Výchova k občanství v současné škole: Profesní identita učitele výchovy k občanství*. Praha: EPOCH, 2009.
- STANĚK, Antonín. *Kvalitativní výzkum profesní identity učitele výchovy k občanství*. Praha: EPOCH, 2010.
- VYBÍRAL, Z. *Psychologie komunikace*. Praha: Portál, 2005.

Kontakt na autora příspěvku:

doc. PhDr. Jaroslav Buček, PhD.
Filosofická fakulta Univerzity Komenského
Katedra žurnalistiky
Štúrova 9
814 99 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: dr.bucek@gmail.com

Studie jednotázného lineárního písma žáků na 1. stupni základní školy v České republice

Martina FASNEROVÁ

The study of joined-up linear handwriting by pupils at the primary school in the Czech Republic

Abstract: The study deals with a research survey, which took place on primary schools in the Czech Republic in Olomouc region in the years 2009–2013. The author describes the current status with the classical handwriting (joined-up linear) and evaluate research results handwritings students based on this draft due to the sex of individuals and grade who attend to primary school. These selected categories are part of an extensive research, which were assessed by qualitative elements handwriting quantitative research methods, specifically analysing the written product pupil. The obtained results it can be stated that contemporary classical writing template that is offered by most pupils at a primary school in the Czech Republic, for individuals younger school age appropriate as a departure from the norm shape depending on the grade and gender has not been demonstrated.

Key words: Joined-up linear handwriting, Primary school, Research, Qualitative elements handwriting, Analysis of the written product pupils, Age and sex of the individual

Úvod

V České republice se od roku 2014 mohou žáci v elementární třídě učit psát minimálně podle dvou předloh písma, které byly schváleny

Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (dále i MŠMT ČR). Jedná se o jednotažné lineární písmo, tedy na české poměry klasické písmo a dále pak o tzv. Comenia Script, jehož autorkou je Radana Lencová.

Původní předloha psacího písma (jednotažného lineárního) z roku 1954 byla aktualizována v roce 1967 a podle této předlohy žáci primární školy psali až do roku 1991. V tomto roce bylo povoleno dvojí používání písmene „z“ v takové podobě, jako tomu bylo ještě před vzdělávací koncepcí z roku 1967 (Vodička, 2008). Jednotlivé grafémy jsou opisovány podle normalizované formy, tj. posléze jsou vratnými tahy a spojovacími oblouky spojovány ve slova, která tvoří věty a následně celé texty. S vývojem osobnosti člověka zjišťujeme, že se písmo žáka s rostoucí písařskou zkušeností a s psychologickým dotvářením osobnosti posměňuje. Současná písemná předloha klade důraz na čitelnost a úhlednost, ale také na rychlost písma. V roce 2010 se objevila ve vzdělávací nabídce některých primárních škol nová předloha písma pod názvem Comenia Script. Tento fakt nás vedl ke zjišťování opodstatněnosti doposud používané normy písma jednotažného lineárního, tedy klasického písma. Možnost variability písemné předlohy dává MŠMT ČR v souvislosti se současným kurikulem, což jsou školní vzdělávací programy (dále i ŠVP) z důvodů akceptace požadavků rodičů.

Cílem předkládané studie je sledovat relevantnost jednotažného lineárního písma na 1. stupni základních škol v určitých kategoriích a vyhodnotit, zda je nezbytné, aby se předlohy písma v elementární třídě zásadně měnily. Iniciací tohoto výzkumu bylo zkoumání grafomotorických dovedností žáků v elementárních třídách a následné písařské dovednosti žáků na 1. stupni základních škol vlivem nárůstu zhoršující se kvality písma a úpravy písemností žáků. Povoláním dalších písemných předloh vlivem prosazování autonomie každé školy a možnosti odlišení se od zavedených tradic v ŠVP, získal výzkum na vyšší aktuálnosti.

1. Popis kvalitativních znaků jednotažného lineárního písma

V souvislosti s psacím písmem lze pozorovat, že jednotlivá písmena se skládají z jednoho nebo více prvků, které se však mezi sebou liší nejen

tvarem, ale i způsobem grafického provedení. Z těchto důvodů je nesmírně důležité, aby se začínající písař naučil nejprve jednotlivé prvky písmen a až poté celé tvary a jejich vazebnost. V této souvislosti lze u jednotažného lineárního písma hodnotit jednotlivé kvalitativní znaky písma.

Penc (1968), Křivánek, Wildová (1998), Fabiánková, Havel, Novotná (1999) i Mlčáková (2009) uvádějí jako kvalitativní znaky písma – tvar písmen (tvaropis), velikost písma, úměrnost velikosti písma, stejnoměrnost velikosti písma, jednotažnost a vazebnost, sklon písma, hustotu a rytimizaci písma a úpravu písemností.

Vzhledem k tematickému zaměření studie je relevantní charakterizovat jednotlivé tvarové skupiny písmen, neboť dodržování normy v tvaropisu, vzhledem k ročníku, jež žák na primární škole navštěvuje, ilustruje opodstatněnost majoritního využívání jednotažného lineárního písma na 1. stupni základní školy.

2. Tvarové skupiny písmen

Jednotlivá písmena se skládají z jednotlivých tvarových prvků. Mezi tvarové prvky patří např. kružnice, ovály pravotočivé i levotočivé, kličky horní i dolní, girlandy a arkády, zátrhy dolní a horní, hadovky, srdcovky, oblouky pravé a levé, závity, spojovací čáry a háčky. Při nácviku je potřebné sestavit žákům primární školy takový postup, aby jednotlivá písmena obsahovala takové tvary, které jsou z počátku snazší, a dále se pokračuje větší zátěží u písaře. Proto jsme vycházeli z metodiky a popisu Pence (1968), ze kterého vychází i Fabiánková, Havel, Novotná (1999) a Mlčáková (2009). Původní členění Pence, který vychází z jedenácti tvarových skupin, zredukujeme do deseti skupin.

1. skupina – písmena a číslice s horními kličkami (e, é, ě, l, b, f, h, k, d, ě, t, ř, 1, 4, 7),
2. skupina – zátrhy dolní a horní (i, ú, n, m, v, w, U, N, M, V, Y),
3. skupina – levý oblouk (C, c, Č, č, Ch, ch, E, 6),
4. skupina – uzavřený ovál (O, Ó, o, ó, G, g, d, ě, Q, q, 0, 9),
5. skupina – písmena s dolní kličkou (j, J, p, G, g, y, ý),
6. skupina – případy hadovek (I, J, H, K, X, x, 8, 4),

7. skupina – vlnovka se závitem, také hadovka s připojením pravého i levého oblouku
8. (P, B, R, Ř, T, Ť, F, 3, 5, 8),
9. skupina – číslice a písmena s hadovkou a dalším připojením – pravý a levý oblouk,
10. další vlnovka (S, Š, D, Ď, L, D, Z, Ž, z, ž, 2),
11. skupina – římské číslice (I, L, X, C, M, D),
12. skupina – jednotlivá interpunkční znaménka, (. ! ' , +, -, ...).

Důvod, proč se některá písmena vyskytují zároveň ve dvou skupinách, je ten, že k jejich napsání jsou potřeba dva základní tvary. Např. u psacího písmene d, to se vyskytuje v první i ve čtvrté skupině, používáme při jeho psaní jak kličky (1. skupina), tak uzavřený ovál (4. skupina).

Podle těchto psacích tvarů písmen se učí žáci na primární škole. Tvarovým zvláštnostem písmen a číslic jsou přizpůsobeny i písanky různých nakladatelství, které se snaží dodržet normu písma. Znak písma, které byly právě popsány, jsou znaky kvalitativní.

3. Příprava na výzkum

V první fázi výzkumu jsme se teoreticky, studiem české i zahraniční odborné literatury, připravovali na zpracování poznatků, vztahujících se k dané problematice. Studium rešerší bylo konstatováno, že v poslední době nebyl v České republice realizován takový výzkum, který by vyhodnocoval kvalitativní znaky jednotažného lineárního písma prostřednictvím kvantitativních výzkumných metod. Z těchto důvodů bylo přistoupeno ke stanovení kritérií, podle kterých se výzkum realizoval (srov. Fasnerová, 2014).

3.1. Formulace výzkumného problému

Hlavním výzkumným problémem bylo zjistit, zda doposud používaná písmená předloha jednotažného lineárního písma je pro žáky na základních školách vhodující.

Nebudeme na tomto místě seznamovat s celým realizovaným výzkumem v této oblasti, ale pouze s jeho částí, a to je posuzování

kvalitativních prvků písma vzhledem k pohlaví jedinců a k věku respondentů.

3.2. Cíle výzkumného šetření

Hlavním cílem provedeného výzkumného šetření bylo zhodnotit a analyzovat míru dodržení předkládané normy písma při hodnocení kvalitativních znaků jednotažného lineárního písma kvantitativními výzkumnými metodami (srov. Fasnerová, 2014a).

Klíčovou otázkou, kladenou ve výzkumném šetření, tedy bylo, zda je současná písemná předloha psacího lineárního spojeného písma pro dnešní žáky vhodná a vyhovuje požadavkům dnešní doby. Tuto otázku dále zpřesňovaly dílčí otázky, které byly konkrétním vodítkem i pro volbu a modifikaci výzkumného nástroje a pro vlastní analýzu získaných údajů:

- Jak se mění jednotlivé kvalitativní znaky písemné předlohy u žáků na primární
- škole, kde je ještě písmo hodnoceno, se zvyšující se zkušeností písaře?
- Má vliv pohlaví na úhlednost písemností žáků?

3.3. Hypotézy výzkumu

Na základě formulace výzkumného cíle a dílčích otázek byly pro samotné výzkumné šetření při definovaných kategoriálních proměnných (zkušenost písaře – čím je písař zkušenější, tím je jeho psaní více zautomatizováno, vliv na úpravu písemností má i pohlaví jedince) stanoveny následující hypotézy.

Věcná hypotéza č. 1:

Čím vyšší ročník žák navštěvuje, tím více se jeho písmo tvarově odklání od normy.

$1H_0$: Tvarový odklon písma od normy není závislý na ročníku, který žák navštěvuje.

$1H_A$: Tvarový odklon písma od normy je závislý na ročníku, který žák navštěvuje.

Věcná hypotéza č. 2:

Čím vyšší ročník žák navštěvuje, tím nižší je úroveň úpravy jeho písemností.

2 H_0 : Úroveň úpravy žákových písemností není závislá na ročníku, který žák navštěvuje.

2 H_A : Úroveň úpravy žákových písemností je závislá na ročníku, který žák navštěvuje.

Věcná hypotéza č. 3:

Dívky vykazují vyšší úroveň úpravy písemností než chlapci.

3 H_0 : Úroveň úpravy písemností není závislá na pohlaví jedince.

3 H_A : Úroveň úpravy písemností je závislá na pohlaví jedince.

Věcná hypotéza č. 4:

Tvarový odklon písma od normy v jednotlivých ročnících se projevuje u chlapců více než u děvčat.

4 H_0 : Tvarový odklon písma od normy v jednotlivých ročnících není závislý na pohlaví jedince.

4 H_A : Tvarový odklon písma od normy v jednotlivých ročnících je závislý na pohlaví jedince.

3.4 Realizace předvýzkumu a tvorba výzkumných nástrojů

Jako primární výzkumná metoda byla zvolena metoda průzkumné sondy, která byla realizována prostřednictvím nestandardizovaného rozhovoru s učiteli náhodně vybraných škol. V letech 2005–2007, kdy se začali připravovat učitelé na tvorbu školních vzdělávacích programů, se vytvořila v Olomouci skupina učitelů, která se pokusila zabývat problematikou písemného projevu žáků na primární škole. Údaje získané rozhovorem s učiteli základních škol v průběhu jednoho roku, jsme zahrnuli do vyhodnocení pouze jako určitou vstupní sondu (screening), sloužící ke zjištění názorů, postojů a námětů ke zkoumané problematice. Tyto poznatky posloužily ke snadnější orientaci v problematice a při vytvoření skupiny učitelů a žáků pro longitudinální výzkum, který hodnotil písemný projev konkrétních žáků prostřednictvím kvalitativních prvků písma, jenž tvoří základní výzkumný nástroj.

Byli osloveni učitelé z 10 základních škol, kteří zároveň dělali koordinátory pro ŠVP a učili na primární škole. Pro zkvalitnění výuky a naplnění školního vzdělávacího programu si kromě jiného dali za svůj cíl, posoudit písemnosti svých žáků ve svých třídách. Vzhledem k tomu, že při této činnosti vyvstalo mnoho problémů a nejasností, bylo potřeba vytvořit skupinu učitelů, která by se systematicky zabývala a hodnotila po dobu 5 let (tedy po dobu docházky žáků na primární školu) posuzováním kvalitativních prvků jednotlivých písmen a písemností žáků.

Pro objektivitu posuzování kvalitativních znaků jednotazného lineárního písma žáků byli hodnotitelé vybráni na základě principu tzv. sněhové koule (snowball technique). Jedná se, podle Hendla (2008), o oblíbenou formu výběru případů v kvalitativním výzkumu, kdy výzkumník zvolí několik málo jedinců k posuzování, kteří na sebe dále nabalují další posuzovatele do té doby, než se vyselektují jedinci, kteří jsou při posuzování ve shodě.

Vzorek 10 písemných projevů žáků původně hodnotili 3 posuzovatelé, kteří měli za úkol sledovat jednotlivé skupiny písma, tedy přesně dané kategorie. Na principu sněhové koule byli v konečné fázi vybráni čtyři posuzovatelé, učitelé 1. stupně základních škol.

Vyhodnocené písemnosti byly doplněny o položky, které se jeví, vzhledem k dané problematice jako klíčové. Ty sloužily zároveň jako kategoriální proměnné v hypotézách, vztahujících se k výzkumnému šetření. Jednou z těchto proměnných byl udělený odklad povinné školní docházky o 1 rok, tedy problematika popisovaná v tomto článku.

Data vyhodnocování jednotlivých kvalitativních prvků písma žáků 1. stupně základních škol byla vyhodnocována kvantitativní statistickou metodou *U-test Manna a Whitneyho*.

Pro formulované nulové a alternativní hypotézy bylo vypočítané testové kritérium, které slouží k potvrzení nebo vyvrácení uvedených hypotéz. Testování významnosti bylo provedeno na hladině významnosti $\alpha = 0,05$.

Pro určování míry těsnosti vztahu byl použit *Kendallův koeficient shody*. Kendallův koeficient se zabývá hodnotami v intervalu od 0 do +1. Čím vyšší je hodnota, tím těsnější je vztah mezi srovnávanými pořadími (Chráska, 2007).

Při vyhodnocování a zpracovávání hromadných výsledků bylo nutné naměřené hodnoty dobře „reprezentovat“, tedy je výstižně a stručně charakterizovat. K těmto účelům jsme použili *aritmetický průměr* a *medián*. Prostřednictvím mediánu byly seřazeny hodnoty podle velikosti a soubor byl rozdělen na dvě části. V případě, že nebyla zaznamenána statistická významnost dat, výsledky byly dále interpretovány prostřednictvím mediánu.

Získané údaje byly vyhodnoceny a zpracovány v programu Excel a Statistica 12 a zaneseny do grafů a tabulek.

3.5 Výzkumný vzorek

Pro vyhodnocení získaných dat je nutné pro přehlednost nastínit faktografická data, se kterými bylo při vyhodnocování pracováno.

Ve výzkumu jsme pracovali s 98 respondenty. Z tohoto celkového počtu bylo 53 dívek, což bylo 54,08 % a 45 chlapců, tedy 45,92 %.

Tabulka č. 1 Věk respondentů

Category	All Groups Frequency table: pohlavi (Data Fasnerová.sta)			
	Count	Cumulative Count	Percent	Cumulative Percent
D	53	53	54,08163	54,0816
CH	45	98	45,91837	100,0000
Missing	0	98	0,00000	100,0000

3.6 Důkazy hypotéz

Na základě formulovaných hypotéz bylo přistoupeno k ověřování jejich statistické významnosti a jednotlivé výsledky byly podrobně okomentovány.

Věcná hypotéza č. 1:

Čím vyšší ročník žák navštěvuje, tím více se jeho písmo tvarově odklání od normy.

Tabulka č. 2 Tvarový odklon písma od normy versus ročník

Cell No.	Scheffe test; variable DV_1 (Data FasnerováTPPP_pr.sta) Probabilities for Post Hoc Tests Error: Within MS = ,06259, df = 388,00					
	R1	{1}	{2}	{3}	{4}	{5}
		1,8571	1,8367	1,8571	1,9490	2,0561
1	TPP_1		0,988022	1,000000	0,160814	0,000005
2	TPP_2	0,988022		0,988022	0,044582	0,000000
3	TPP_3	1,000000	0,988022		0,160814	0,000005
4	TPP_4	0,160814	0,044582	0,160814		0,063464
5	TPP_5	0,000005	0,000000	0,000005	0,063464	

Na základě statistického výpočtu podle U-testu Manna a Whitneyho a Kendallova koeficientu shody lze konstatovat, že v průměrném hodnocení tvarových prvků písma žáků v závislosti na ročníku došlo ke statisticky významné signifikanci. V tomto případě přijímáme alternativní hypotézu H_A a odmítáme nulovou hypotézu H_0 . Lze tedy konstatovat, že ve vyšším ročníku se v průměru vyskytují větší tvarové odchylky od normy písma než v nižších ročnících. Tuto skutečnost si lze vysvětlit sníženou kontrolou učitele, který již jednotlivé tvarové prvky písmen nehodnotí samostatně, neboť záměrně se v rámci předmětu zabývá psaním pouze v 1.–3. třídě, kdy je psaní součástí českého jazyka. Pak již pedagog sice sleduje celkovou úpravu žakových písemností, ale již se nezaměřuje systematicky na tvarové prvky jednotlivých grafémů tak, jak tomu bylo při jejich nácviku a procvičování.

Věcná hypotéza č. 2:

Čím vyšší ročník žák navštěvuje, tím nižší je úroveň úpravy jeho písemností (tab. 3 na další straně).

Na základě statistického výpočtu podle U-testu Manna a Whitneyho a Kendallova koeficientu shody lze konstatovat, že v kvalitativním posuzování úpravy písemností nedocházelo postupně v jednotlivých ročnících ke statisticky významné signifikanci. V tomto případě přijímáme nulovou hypotézu H_0 a odmítáme alternativní hypotézu H_A . Úprava písemností není závislá na ročníku, který žák navštěvuje. Medián se vyskytoval při posuzování daného prvku na hodnotě 1 a to svědčí o tom, že upravenost písemností u žáků ve všech ročnících byla vysoká.

Tabulka č. 3 Úprava písemností versus ročník

Variable	Friedman ANOVA and Kendall Coeff. of Concordance (Data Fasnerová.sta)			
	ANOVA Chi Sqr. (N = 98, df = 4) = 8,561404 p = ,07305 Coeff. of Concordance = ,02184 Aver. rank r = ,01176			
	Average Rank	Sum of Ranks	Mean	Std.Dev.
Upr1	2,831633	277,5000	1,346939	0,478443
Upr2	3,005102	294,5000	1,418367	0,495827
Upr3	2,903061	284,5000	1,377551	0,507984
Upr4	3,056122	299,5000	1,438776	0,538542
Upr5	3,204082	314,0000	1,500000	0,613424

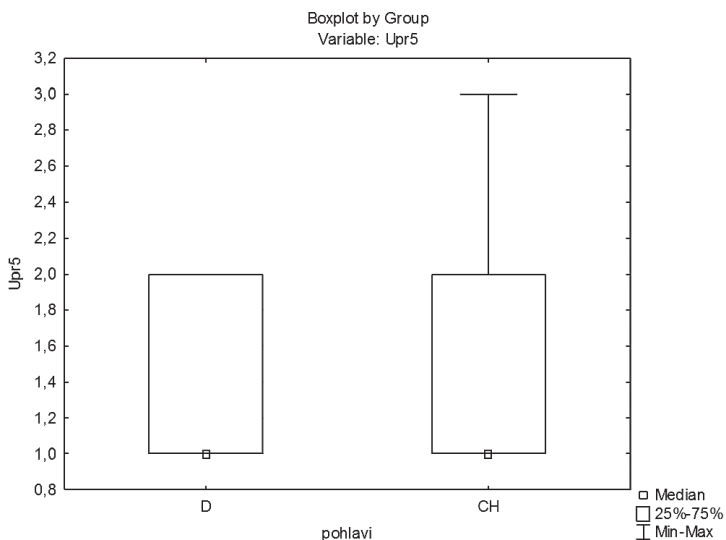
Celkový dojem z psaného projevu žáků ve všech postupných ročních primární školy byl velmi dobrý.

Věcná hypotéza č. 3:

Dívky vykazují vyšší úroveň úpravy písemností než chlapci.

(Viz Tabulka č. 4 Úprava písemností versus pohlaví na straně 121.)

Graf č. 1 Úprava písemností versus pohlaví

Repeated Measures Analysis of Variance with Effect Sizes and Powers (Data Fasnerová.sta)						
Effect	Sigma-restricted parameterization Effective hypothesis decomposition					
	SS	Degr. of Freedom	MS	F	p	Partial eta-squared
Intercept	979,7717	1	979,7717	1227,460	0,000000	0,927463
pohlavi	0,4411	1	0,4411	0,553	0,459054	0,005724
Error	76,6283	96	0,7982			0,553
R1	1,3885	4	0,3471	2,303	0,058023	0,023426
R1*pohlavi	0,7600	4	0,1900	1,260	0,285088	0,012959
Error	57,8849	384	0,1507			9,211
						5,041
						0,668926
						0,394653
						1,000000
						0,113990

Na základě statistického výpočtu podle U-testu Manna a Whitneyho a Kendallova koeficientu shody lze konstatovat, že v úpravě písemností mezi chlapci a děvčaty, nedocházelo postupně v jednotlivých ročnících ke statisticky významné signifikanci. V tomto případě přijímáme nulovou hypotézu H_0 a odmítáme alternativní hypotézu H_A . Úprava písemností žáků není závislá na pohlaví jedince. Tuto skutečnost lze konstatovat u výsledků, které se zabývají úpravou písemností jako takových. Je však nutné upozornit na fakt, že se sice medián u děvčat pohyboval kolem hodnoty 1 a u chlapců také, ale výskyt děvčat v krabíčkovém grafu se pohyboval mezi hodnotami 1–2 a u chlapců mezi hodnotami 1–3. Chlapci však hodnot 3 dosahují až v 5. ročníku, tzn. úprava písemností vykazuje ve všech ročnících primární školy velmi dobrou úroveň.

Věcná hypotéza č. 4:

Tvarový odklon písma od normy v jednotlivých ročnících se projevuje u chlapců více než u děvčat.

Tabulka č. 5 Tvarový odklon písma od normy (1.–3. skupina) v jednotlivých ročníkách versus pohlaví

Mann-Whitney U Test (w/ continuity correction) (Data Fasnerová.sta)										
By variable pohlaví										
Marked tests are significant at $p < .05000$										
variable	Rank Sum D	Rank Sum CH	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value	Valid N D	Valid N CH	2*1-sided exact p
TPP1_1	2554,500	2296,500	1123,500	-0,48834	0,625312	-0,54100	0,588510	53	45	0,624281
TPP1_2	2574,000	2277,000	1143,000	-0,34932	0,726848	-0,38518	0,700107	53	45	0,728021
TPP1_3	2632,000	2219,000	1184,000	0,05703	0,954520	0,06266	0,950040	53	45	0,954731
TPP1_4	2724,500	2126,500	1091,500	0,71646	0,473705	0,78385	0,433128	53	45	0,473222
TPP1_5	2691,000	2160,000	1125,000	0,47764	0,632904	0,52201	0,601664	53	45	0,634370
TPP2_1	2716,500	2134,500	1099,500	0,65943	0,509618	0,72926	0,465843	53	45	0,509026
TPP2_2	2715,000	2136,000	1101,000	0,64874	0,516507	0,71143	0,476820	53	45	0,518192
TPP2_3	2732,500	2118,500	1083,500	0,77350	0,439229	0,85175	0,394353	53	45	0,438836
TPP2_4	2798,500	2052,500	1017,500	1,24401	0,213496	1,36102	0,173510	53	45	0,213222
TPP2_5	2827,500	2023,500	988,500	1,45075	0,146850	1,57784	0,114604	53	45	0,146420
TPP3_1	2534,000	2317,000	1103,000	-0,63448	0,525767	-0,76661	0,443312	53	45	0,527441
TPP3_2	2508,000	2343,000	1077,000	-0,81984	0,412311	-0,96508	0,334505	53	45	0,414008
TPP3_3	2462,500	2388,500	1031,500	-1,14421	0,252539	-1,30940	0,190400	53	45	0,252314
TPP3_4	2682,500	2168,500	1133,500	0,41705	0,676645	0,46320	0,650408	53	45	0,675387
TPP3_5	2679,500	2171,500	1136,500	0,39566	0,692356	0,42580	0,670256	53	45	0,691027

Tabuľka č. 6 Tvarový odklon písma od normy (4. – 6. skupina) v jednotlivých ročníkoch versus pohlaví

Mann-Whitney U Test (w/ continuity correction) (Data Fasnervá.sta)										
By variable pohlaví										
Marked tests are significant at $p < .05000$										
variable	Rank Sum D	Rank Sum CH	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value	Valid N D	Valid N CH	2* sided exact p
TPP4_1	2387,000	2464,000	956,000	-1,68244	0,092484	-1,88333	0,059657	53	45	0,092570
TPP4_2	2315,500	2535,500	884,500	-2,19217	0,028368	-2,46045	0,013877	53	45	0,027657
TPP4_3	2304,500	2546,500	873,500	-2,27059	0,023173	-2,59841	0,009366	53	45	0,022486
TPP4_4	2570,000	2281,000	1139,000	-0,37794	0,705552	-0,43072	0,666674	53	45	0,706798
TPP4_5	2631,000	2220,000	1185,000	0,04990	0,960200	0,05902	0,952937	53	45	0,960385
TPP5_1	2426,500	2424,500	995,500	-1,40085	0,161260	-1,55689	0,119498	53	45	0,160871
TPP5_2	2426,500	2424,500	995,500	-1,40085	0,161260	-1,55689	0,119498	53	45	0,160871
TPP5_3	2621,500	2229,500	1190,500	-0,01069	0,991468	-0,01198	0,990439	53	45	0,988677
TPP5_4	2544,000	2307,000	1113,000	-0,56319	0,573305	-0,64048	0,521861	53	45	0,574906
TPP5_5	2472,500	2378,500	1041,500	-1,07292	0,283310	-1,20051	0,229943	53	45	0,283100
TPP6_1	2590,500	2260,500	1159,500	-0,23169	0,816777	-0,29203	0,770261	53	45	0,814844
TPP6_2	2595,500	2255,500	1164,500	-0,19605	0,844573	-0,24169	0,809019	53	45	0,842502
TPP6_3	2547,500	2303,500	1116,500	-0,53824	0,590412	-0,63847	0,523169	53	45	0,589525
TPP6_4	2681,500	2169,500	1134,500	0,40992	0,681867	0,48548	0,627339	53	45	0,680585
TPP6_5	2614,500	2236,500	1183,500	-0,06060	0,951881	-0,06784	0,945909	53	45	0,949080

Mann-Whitney U Test (w/ continuity correction) (Data Fasnervá.sta)										
By variable pohlaví										
Marked tests are significant at $p < 0.05000$										
variable	Rank Sum D	Rank Sum CH	U	Z	p-value	Z adjusted	p-value	Valid N D	Valid N CH	2*1sided exact p
TPP7_1	2554,000	2297,000	1123,000	-0,49190	0,622789	-0,54486	0,585850	53	45	0,624281
TPP7_2	2511,500	2339,500	1080,500	-0,79488	0,426682	-0,88046	0,378609	53	45	0,426317
TPP7_3	2500,500	2350,500	1069,500	-0,87330	0,382499	-0,95567	0,339239	53	45	0,382218
TPP7_4	2482,000	2369,000	1051,000	-1,00519	0,314806	-1,11713	0,263939	53	45	0,316312
TPP7_5	2437,500	2413,500	1006,500	-1,32243	0,186026	-1,47066	0,141385	53	45	0,185698
TPP8_1	2719,500	2131,500	1096,500	0,68082	0,495986	0,79842	0,424630	53	45	0,495437
TPP8_2	2707,500	2143,500	1108,500	0,59527	0,551662	0,66227	0,507800	53	45	0,550924
TPP8_3	2674,000	2177,000	1142,000	0,35845	0,721504	0,39884	0,690011	53	45	0,722695
TPP8_4	2564,500	2286,500	1133,500	-0,41705	0,676645	-0,50416	0,614149	53	45	0,675387
TPP8_5	2672,500	2178,500	1143,500	0,34576	0,729526	0,40232	0,687445	53	45	0,728021
TPP9_1	2623,500	2227,500	1192,500	-0,00356	0,997156			53	45	
TPP9_2	2623,500	2227,500	1192,500	-0,00356	0,997156			53	45	

Tabulka č. 7 Tvarový odklon písma od normy (7.–8. skupina) v jednotlivých ročnících versus pohlaví

Na základě statistického výpočtu podle U-testu Man-
na a Whitneyho a Kendalova
koeficientu shody lze konsta-
tovat, že v průměrném hod-
nocení tvarových prvků písma
žáků v závislosti na ročníku
došlo ke statisticky významné
signifikanci. V tomto případě
přijímáme alternativní hypo-
tézu H_A a odmítáme nulovou
hypotézu H_0 . Lze tedy konsta-
tovat, že ve vyšším ročníku se
v průměru vyskytují větší tva-
rové odchylky od normy pís-
ma než v nižších ročnících.
Zatímco medián se u děvčat
pohybuje v hodnotě 1,7 a kra-
bičkový graf naznačuje výskyt
respondentů mezi hodnota-
mi 1,63–1,79, u chlapců se
vyskytuje medián na hodno-
tě 1,78 a hodnoty výskytu je-
dinců v krabičkovém grafu se
pohybují od 1,69 do 1,85. Tyto
rozdíly pozorujeme zejmé-
na v první až třetí třídě. Tady
žáci píšou pod dohledem učite-
le a psaní jako takové je klasi-
fikováno a ještě se utváří psací

návyky u žáků. Ve čtvrté a páté třídě dochází k mírnější kontrole ze strany učitele a také mírně klesá výskyt mediánu u děvčat a chlapců. K tomuto mírnému tvarovému odklonu od normy písma však došlo rovnoměrně jak u děvčat, tak u chlapců.

Diskuse a závěr

Jak nám ukazují uvedené důkazy hypotéz, které jsme si v rámci výzkumu stanovili, došli jsme k velmi zajímavým závěrům a zjištěním. Došlo k vyhodnocení 4 stanovených hypotéz, které byly dílčími hypotézami velkého výzkumného šetření, které probíhalo v České republice na PdF UP v Olomouci. Na základě výsledků výzkumu lze konstatovat, že tvarové prvky jednotlivých skupin písma nejsou závislé na ročníku, který žák navštěvuje. Statisticky významný výsledek se naopak objevil ve tvarových prvcích mezi děvčaty a chlapci, kdy děvčata dodržují tvarové prvky grafémů více než chlapci, a to v jednotlivých ročnících.

Naše předpoklady a všeobecně tradované úzy o slabých výkonech žáků v oblasti psaní na primární škole, které se markantně odlišují od normy, se tedy nepotvrdily. Z těchto důvodů můžeme potvrdit předpoklad, že není nutné do předlohy jednotažného lineárního písma v zásadě zasahovat, neboť většina žáků na primární škole píše podle normy, popřípadě se mírně od normy odklání, což ovšem nenasvědčuje faktu, že by se zásadně měl v základních školách měnit způsob výuky psaní podle předlohy jednotažného lineárního písma. V této souvislosti však musíme také uvést, že možností a způsobů vyhodnocování námi získaných výsledků pozorování žáků po dobu 5 let je daleko více. Nebylo však možné na tomto místě předložit všechny výsledky, neboť by byl výzkum příliš rozsáhlý; popsali jsme pouze ty výsledky, které byly z našeho pohledu relevantní pro řešenou problematiku. Jsme přesvědčeni o tom, že bude užitečné se dalšími výsledky, získanými v dané oblasti, i nadále zabývat.

Literatura:

- FABIÁNKOVÁ, B., HAVEL, J., NOVOTNÁ, M. *Výuka čtení a psaní na 1. stupni základní školy*. Brno: Paido, 1999.
- FASNEROVÁ, M. *Současné předlohy písma na primární škole jako součást reformy ve školství*. Olomouc: PdF UP, 2014.

- FASNEROVÁ, M. Joined-up linear handwriting in elementary grades in the context of postponed compulsory school attendance. *E – Pedagogium*. 2014a, roč. 2014, č. 2, s. 82–96.
- HŘEBEJKOVÁ, J. *Metodická příručka k výuce ČJ v 1. ročníku ZŠ*. Praha: SPN, 1987.
- CHRÁSKA, M. *Metody pedagogického výzkumu*. Praha: Grada. 2007.
- KŘIVÁNEK, Z., WILDOVÁ, R. *Didaktika prvopočátečního čtení a psaní*. Praha: Pedagogická fakulta UK, 1998.
- MLČÁKOVÁ, R. *Grafomotorika a počáteční psaní*. Praha: Grada Publishing, 2009.
- PENC, V. *Metodika psaní*. Praha: SPN. 1968.
- PUNCH, F. K. *Developing Effective Research Proposals*. London: SAGE Publications of London. 2006.
- VODIČKA, I. *Nechte leváky drápat: metodika levorukého psaní, kreslení a malování*. Praha: Portál, 2008.

Kontakt na autorku příspěvku:

PhDr. Martina Fasnerová Ph.D.
Katedra primární a preprimární pedagogiky
Pedagogická fakulta Univerzity Palackého
Žižkovo nám. 5
779 00 Olomouc
e-mail: martina.fasnerova@upol.cz

Vor 25 Jahren: Das (nahezu) gewaltlose Ende der totalitären Systeme in Mitteleuropa

Stefan WINCKLER

25 years ago: The (almost) non-violent end of the totalitarian systems in Central Europe

Abstract: In 1989/90 the totalitarian political systems in Middle Europe changed almost simultaneously, but in different ways. In Hungary, the ruling communist party (Hungarian Socialist Workers' Party) transformed the system. In Poland, the communist Polish United Workers' Party negotiate transformation with the Catholic opposition (especially represented by the trade union „Solidarity“). In the GDR, the freedom movement changed into a movement for the unity of the two German states. In Czechoslovakia the political system imploded within a few days, the people had triumphed. All this was done by an unexpected European revolutionary movement, favored by the changed foreign policy doctrine of the Soviet Union during the Gorbachev era.

Key Words: 25 years ago, 1989, bankrupt of «real existing socialism», system change, peaceful revolution, Poland, GDR, Hungary, Czechoslovakia.

1. Voraussetzung

Der politische, moralische und wirtschaftliche Bankrott des „real existierenden Sozialismus“ ist den Deutschen insbesondere durch die

Fernsehbilder vom Fall der Berliner Mauer und durch die Verwirklichung der Deutschen Einheit im Gedächtnis geblieben. Der Spätherbst 1989 war jedoch weit mehr. Das Besondere, was sich wohl kaum jemand vorstellen konnte, war der friedliche Ablauf der Revolutionen, die ein europäisches Phänomen darstellten, weil sie sich gleichzeitig in mehreren Ländern mit der gleichen Zielsetzung ereigneten. Blutvergießen gab es kaum (der Sonderfall Rumänien verdient eine eigene Abhandlung; Jugoslawien gehörte nicht dem Warschauer Pakt an, und ist als multinationaler, multikultureller Staat von den mitteleuropäischen Staaten deutlich zu unterscheiden). Im Gegensatz zu 1953, 1956 und 1968 blieben die Panzer in den Kasernen. Die Zurückhaltung der Armeeoffiziere verdient Anerkennung.

Übereinstimmend lässt sich konstatieren, dass es allen kommunistischen Parteien an Visionen fehlte. Statt einer realisierbaren, nachhaltigen Zukunftsgestaltung war, fast wie im alten Österreich, „weiterwursteln“ angesagt. Festgefahren im „demokratischen Zentralismus“, der jede Abweichung als „Fraktionsbildung“ unter Strafe stellte, waren von den häufig im Greisenalter angekommenen Politbüromitgliedern keine eigenständigen Konzepte zu erwarten – und persönliches Charisma schon gar nicht. Sie marschierten vielmehr, in Anlehnung an ein gesprochenes Wort von Günter Schabowski (SED-Politbüromitglied), in «geschlossener Formation auf dem Holzweg» weiter, gestützt auf gefälschte Erfolgsmeldungen aus der Volkswirtschaft.

2. Ablauf

2.1. *Polen*

Welcher war der erste „Sargnagel“? Die Wahl des Erzbischofs Karol Kardinal Wojtyła zum Papst 1978 war für Kommunisten ein harter Schlag, zumal Wojtyła in seiner weitgehend frommen Heimat als geradliniger Antikommunist bekannt war. Im Juni 1979 reiste er nach Polen. 13 Millionen Menschen besuchten die Messen und Ansprachen. Sein Satz „Habt keine Angst!“ zeigte Wirkung: Ohne diesen Besuch wäre die Gewerkschaft *Solidarność*, an deren Schicksal er lebhaft Anteil nahm, wohl kaum entstanden. Erstmals verschaffte sich eine

Millionen Menschen umfassende unabhängige Arbeiterbewegung innerhalb eines „Arbeiter- und Bauernstaates“ Gehör und rang der totalitären Staatsmacht erhebliche Zugeständnisse ab. Die kommunistischen Parteien, so ließ sich daraus schließen, waren nicht länger die Sieger der Geschichte, sondern erstmals in die Defensive ausgerechnet gegen katholische Arbeiter geraten. Am 16. 12. 1980 (in Worten: neunzehnhundertachtzig) schrieb Johannes Paul II. einen sehr deutlichen Brief an Leonid Brežněv, der daraufhin die bevorstehende Invasion in Polen stoppte. Die Ausrufung des Kriegsrechts an einem düsteren Dezembersonntag 1981 konnte die Freiheitsbewegung nicht auf Dauer abtöten; immerhin machte sie einen erneut zu befürchtenden sowjetischen Einmarsch unnötig. In Polen, wo der „real existierende Sozialismus“ nie über eine bescheidene Zahl von überzeugten Anhängern hinauskam, sah sich die Regierung nach den Streiks vom August 1988 gezwungen, sich mit der Opposition zu verständigen. Dies geschah auf gleicher Augenhöhe (Runder Tisch). Ergebnis: 35 Prozent der Mandate in der ersten Parlamentskammer (Sejm) konnten am 4. 6. 1989 frei gewählt werden, und kein einziges fiel an die Kommunisten. Dementsprechend konnte die Opposition die zweite Parlamentskammer (Senat), die völlig frei gewählt wurde, fast vollständig „erobern“. Erstmals seit Jahrzehnten beauftragte die Parlamentsmehrheit mit dem katholischen Intellektuellen Tadeusz Mazowiecki einen Nichtkommunisten am 24. 8. 1989 mit der Regierungsbildung, nachdem sich die Blockparteien auf ihre Selbstständigkeit besonnen hatten. Damit gewann die Transformation ein Tempo, mit dem weder die Machthaber noch die Opposition gerechnet hatten: Niemand erwartete einen „Revolutionsherbst“ in Europa. Das Parlament strich die führende Rolle der Polnischen Vereinigten Arbeiterpartei (KP) und die Staatsbezeichnung „Volksrepublik“ (die Partei selbst erfand sich gleichzeitig neu als „sozialdemokratisch“) am 29. 12. 1989 aus der Verfassung. Freie Kommunalwahlen folgten im Mai 1990. Damit war der Kompromiss, die Generäle Jaruzelski und Kiszczak auf den Posten des Präsidenten bzw. des Innenministers zu belassen, obsolet, und die Symbolfigur Lech Wałęsa folgte Ende 1990 als Staatsoberhaupt.

2.2. DDR

In der DDR hatte Papst Johannes Paul II. nur wenig Anziehungskraft. Doch auch hier zeigten sich Anzeichen einer Unerschrockenheit. Ab Mitte der 1970er Jahre erschienen die Meinungstrends der herrschenden Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands nicht mehr systemkonform genug, so dass sie das „Institut für Meinungsforschung beim Zentralkomitee der SED“ auflöste. 1980 schloss das Institut für Jugendforschung Leipzig aus einer Befragung von Lehrlingen, jungen Arbeitern und Studenten, dass speziell bei den christlich eingestellten jungen Menschen eine nur teilweise Identifikation mit der DDR und dem Sozialismus bestünde: „Ein nicht unbedeutender Teil der Jugendlichen besitzt heute nichtmarxistische weltanschauliche Einstellungen“ (vgl. Zentralinstitut für Jugendforschung: Parlamentsstudie 80 – Teilbericht 5 – „Einstellungen zum Marxismus-Leninismus, zum Atheismus und zur Religion“. Leipzig, März 1980). Zugleich kann davon ausgegangen werden, dass sich viele Jugendliche zu einer kritischen, ablehnenden Einstellung aus Angst vor Sanktionen nicht bekannt hatten.

Es spricht viel dafür, dass sich mehr und mehr Jugendliche immer weniger mit „volkseigenen“ Kopien westlicher Konsumartikel wie Cola, Jeans, Pop/Rock u.ä. abfinden wollten, sondern sich nach den Originalen sehnten. Sie hatten die totalitäre Bevormundung satt. Als am Pfingsten 1987 zum wiederholten Male ein Popkonzert, hochkarätig besetzt mit David Bowie, Genesis und den Eurythmics, auf der Wiese vor dem Reichstagsgebäude in Berlin stattfand, wollten auch Ostberliner zumindest akustisch daran teilhaben. Sie wurden von „Volkspolizisten“ Unter den Linden daran gehindert, sich zu nähern. Im Gegensatz zu früheren Jahren ertönte wohl zum ersten Mal der Ruf „Die Mauer muss weg“. Dosen und Flaschen flogen.¹ Ganz anders sah es für viele Menschen der Jahrgänge um 1940/45 aus, die die DDR wegen der in den 1960er und 1970er verbesserten Konsummöglichkeiten in einem günstigeren Licht sahen. Diese Generation, im Vergleich zur Jugend zu einem erheblichen Teil aus „sozialistischen Spießbürgern“ bestehend, schätzte den Wert der Freiheit relativ gering ein (so jedenfalls entnahm es der Verfasser zahlreichen Gesprächen mit Personen der genannten Gruppe). Diese Generation hatte keine marktwirtschaftliche Ordnung

kennengelernt, sie sah vielmehr die relative Stärke der DDR gegenüber Polen, Bulgarien und Rumänien, daher machte sie sich ein verzerrtes Bild. Dennoch wird niemand bezweifeln, dass die wirtschaftliche Situation immer mehr Besorgnis erregte. Bereits die schwachen wirtschaftlichen Kennziffern der frühen 1980er Jahre verdeutlichten, dass sich die Comecon (RGW)-Staaten nicht von den Trends der Weltwirtschaft abkoppeln konnten (Ö!), auch wenn sie stets behaupteten, Krisen seien alleine ein Phänomen des Kapitalismus und niemals des Sozialismus. Als die DDR-Regierung auf Bonner Druck hin ab dem 1. 1. 1987 West-Reisen auch für viele Berufstätige erlaubte, musste manch ein Reisender sein Urteil über die Bundesrepublik zum Besseren revidieren. Ohnehin wurde immer deutlicher, dass der „Osten“ den Wettlauf mit dem „Westen“ in bezug auf Wirtschaft und militärische Macht nicht gewinnen konnte. Die NATO stationierte ihre Mittelstreckenwaffen, nachdem es zu keiner Abrüstungsvereinbarung in Genf gekommen war. Fast gleichzeitig präsentierten die Vereinigten Staaten das SDI-Konzept, also das Vorhaben, einen Schutzschirm gegen eindringende Raketen aufzubauen. Derartiges konnte die UdSSR ihrerseits nicht bieten. Ganz allgemein kann festgestellt werden: die digitale Revolution fand im Westen statt, der Sozialismus hinkte bestenfalls hinterher oder hatte das Nachsehen, dem (auch Technik-bezogenen) Fortschrittsglauben der Marxisten-Leninisten zum Trotz. Nach dem Rücktritt des Politbüros übernahm der SED-Bezirkssekretär von Dresden, Hans Modrow, am 13. 11. 1989 die Regierung. Er wollte den Sozialismus fortsetzen, wie er in seiner Regierungserklärung verkündete. Zeitweise hatten sich Vertreter einer linken DDR-patriotischen Szene aus Künstlern, Literaten und der evangelischen Kirche (Aufruf „Für unser Land“) mit der Nomenklatura auf eine Weiterentwicklung hin zu einem demokratisierten Sozialismus geeinigt (welch ein Gegensatz zu den freiheitlichen Bürgerrechtlern Polens und der CSSR wie Václav Havel und Adam Michnik!), während vor allem in Sachsen eine starke Stimmung zugunsten einer bald zu verwirklichenden Deutschen Einheit unüberhörbar wurde. Erich Honecker, aus seiner Partei ausgeschlossen, geächtet und wohnsitzlos, fand derweil Zuflucht bei einem regimekritischen Pastor. Der Wahlkampf, geprägt durch die finanzstarken westdeutschen

Parteien, wirkte als Katalysator auf dem Weg zur deutschen Einheit. Freie Wahlen am 18. 3. 1990 führten zu einer Mehrheit aus Christdemokraten, Liberalen und Sozialdemokraten. Starke unterschiedliche Prägungen in Ost und West sind dennoch weiterhin für verschiedene Wertorientierungen und Einstellungen der Deutschen verantwortlich, die durch die schwierige wirtschaftliche Transformation noch verfestigt wurden.

2.3. Ungarn

In Ungarn stagnierte die Wirtschaft seit Jahren, der Staat taumelte dem Bankrott entgegen. Selbst die Instandhaltung der verrotteten und (in technischer Hinsicht) renovierungsbedürftigen Grenzanlagen war dadurch stark in Frage gestellt. Das Modell des „Gulaschkommunismus“, das dem langjährigen Generalsekretär János Kádár (bürgerlicher Name: János Czermanik) Anerkennung eingebracht hatte, war an seine Grenzen gestoßen. Ab 1987/88 sorgten weise Staatsmänner für einen schrittweisen Systemwechsel, der auf die Wünsche der Bevölkerung einging: eine Revolution von oben. Bereits ab 1988 galt Reisefreiheit. Kádár trat als Generalsekretär der Ungarischen Sozialistischen Arbeiterpartei nicht ganz freiwillig am 22. 5. 1988, seinem 76. Geburtstag, zurück. Sein Nachfolger Károly Grósz, zugleich Ministerpräsident, musste als Regierungschef im Oktober 1988 seinen Hut nehmen, weil er zuwenig an Reformen interessiert war – eine Sensation, denn in den anderen „real-sozialistischen“ Staaten wie etwa Bulgarien und Rumänien war eine status-quo-zementierende Position kennzeichnend für die politische Elite. Neuland betrat Ungarn auch mit der Erlaubnis, unabhängige Parteien zu gründen. Staatsminister Imre Pozsgay lehnte ausdrücklich eine Begünstigung der bisherigen Regierungspartei ab und konnte sich stattdessen eine künftige oppositionelle Rolle vorstellen (vgl. Pozsgay, „Wir wollen die Rückkehr nach Europa“, in: „Der Spiegel“, 27/1989, S. 114–119). Zwar hatte Ungarn teure Kredite in der westlichen Welt aufgenommen, um das Lebenshaltungsniveau der Bevölkerung zu halten, aber die Verbundenheit mit der Sowjetunion war bis 1989 nicht in Frage gestellt. Die große Zahl von Flüchtlingen aus der DDR stellte Ungarn jedoch mehr und mehr vor die Frage, ob sich

die Deutschlandpolitik eher an Ost-Berlin oder eher an Bonn orientieren sollte. Die Entscheidung für die Bundesrepublik, verfochten durch Außenminister Gyula Horn und Ministerpräsident Miklós Németh, erfolgte aus wirtschaftlichen sowie humanitär-praktischen Erwägungen. Den Übergang sprachen die alten Eliten an einem Runden Tisch mit der Opposition ab. Die Ungarische Sozialistische Arbeiterpartei spaltete sich in eine größere sozialdemokratische (unter Gyula Horn) und eine kleinere kommunistische Partei (mit Károly Grósz an der Spitze). Freie Wahlen führten am 25. 3. 1990 zum Sieg der Opposition.

2.4. Tschechoslowakei

In der Tschechoslowakei gelang der Systemwandel anders als in Ungarn, Polen und der DDR nicht durch ein Aushandeln zwischen alten und neuen Kräften. Denn das politische System konnte sich auf einen geringeren Teil der Bevölkerung als in den vergleichbaren Staaten des Warschauer Pakts stützen, zumal das Abwürgen des Prager Frühlings eine langfristige traumatische Wirkung nach sich gezogen hatte. Zugleich war und ist eine pro-amerikanische Einstellung, u.a. in bezug auf Musik, verbreitet. Beim Verharren der Menschen im Privatleben sollte es nicht bleiben. Die Polizei schlug bereits am 28. 10. 1988 (in Worten: neunzehnhundertachtundachtzig) eine oppositionelle Demonstration in Prag gewaltsam nieder. Dieser Protest geschah am 70. Jahrestag der demokratischen Staatsgründung von 1918. Kleinere Unruhen in Prag flackerten das ganze Jahr 1989 immer wieder auf. Sicher dürfte die friedliche Revolution in der DDR und der Mauerfall angesichts der vielen persönlichen Verbindungen zwischen DDR- und ČSSR-Bewohnern gewirkt haben, von der Fluchtbewegung zehntausender DDR-Deutscher über Prag ganz zu schweigen. Am 17. November 1989 beendete die Polizei dort gewaltsam eine genehmigte friedliche Demonstration, die den Erschießungen tschechischer Studenten durch deutsche Nationalsozialisten 1939 und die damit verbundene Schließung der Hochschulen gedachte (600 Verletzte). Die heftige Empörung dagegen äußerte sich in Streiks der Studenten, der Künstler und sehr bald der Arbeiter. Massendemonstrationen wie in der DDR folgten. Hingegen spielte die Kirche, ebenso wie in Ungarn, nur eine marginale Rolle in der Revolution. Das

Regime sah sich zum Einlenken gezwungen und strich die „führende Rolle“ der KP aus der Verfassung. Am 5. 12. 1989 begann der Abbau der Grenzanlagen zum neutralen Österreich, sechs Tage später an der Grenze zum NATO-Mitglied Bundesrepublik. Die Partei schloss hastig, entsprechend der SED, ihre Spitzenpolitiker aus. Staatspräsident Gustáv Husák berief Nichtkommunisten in die Regierung. Doch dies war der Öffentlichkeit viel zu wenig. Husák blieb keine andere Wahl, als am 10. 12. 1989 eine mehrheitlich aus Nichtkommunisten bestehende Regierung zu ernennen und abzutreten. Damit war das „real sozialistische“ System schlichtweg kollabiert („die oben können nicht mehr, die unten wollen nicht mehr“), da es innerhalb weniger Tage die Unterstützung der Blockparteien und selbst der eigenen Polizei verloren hatte. Es bedurfte keines Runden Tisches mehr. Das (alte) Parlament gab auf und wählte den Bürgerrechtler Václav Havel zum Staatspräsidenten, viele Kommunisten legten ihre Mandate nieder. Im Gegensatz zu dem geordneten Übergang in Ungarn geschah der Wechsel an der Spitze abrupt, und eine neue Elite war binnen kürzester Zeit in der Verantwortung. Angesichts des friedlichen Charakters wird allgemein von der „samtenen Revolution“ gesprochen. Freie Wahlen folgten am 8. 6. 1990.

3. Konklusion

Letztendlich beseitigten die Revolutionen auf friedliche Art den unnatürlichen Eisernen Vorhang, der Mittel- von Westeuropa trennte. Seitdem können Stätten der geschichtlichen, kulturellen und religiösen Vergangenheit wieder ohne Schikanen besucht werden, neue Freundschaften zwischen „Ost“ und „West“ können sich entwickeln, wissenschaftliche und wirtschaftliche Kontakte können gedeihen. Repressive Systeme, die gegen alle ökonomischen Gesetzmäßigkeiten verstießen, wurden Geschichte. Michail Gorbachov spielte bekanntlich eine wesentliche Rolle, weil er jedem Staat des Warschauer Pakts seinen eigenen, auch grundsätzlich abweichenden, politischen Weg zugestand (Sinatra- statt Brežnev-Doktrin) und daher auf jegliche gewaltsamen Interventionen verzichtete. Bei allen Schwierigkeiten, die zu bewältigen waren, fällt auf, dass die Transformation von Staat, Wirtschaft und

Gesellschaft zügig voran gingen und große Teile der Armeen abgerüstet wurden. Störungen durch eine Radikalisierung der Revolutionäre (in Portugal war es 1974ff. die Linke) oder Putschversuche der alten Kräfte (nach Art der Rechten in Spanien 1981) blieben aus. Allerdings wechselten Kader der kommunistischen Parteien rechtzeitig auf lukrative Posten in der Ökonomie. Jene Parteien konnten mit viel Geschick ihre Vermögensverhältnisse verschleiern.

1991 löste sich die UdSSR auf. Ronald Reagan, der so viel Verspottete, behielt recht, als er einst prophezeite: mit einem Seufzer und nicht mit einem Knall werde sich die zweite Weltmacht samt ihrer Ideologie verabschieden.

Anmerkungen:

- ¹ 1988 versuchten DDR-Funktionäre durch den Hinweis auf die angeblich in der Charité (der unmittelbar an der östlichen Mauerseite gelegenen Klinik) zum Tode von Insassen führende Lautstärke den Senat in Berlin (West) zur Absage der Konzerte zu bewegen (vgl.: Hans Michael Kloth: <http://www.spiegel.de/einestages/mauerkonzerte-wummerbaesse-fuer-den-osten-a-948586.html>). Wir wagen die These, dass Schüsse an der Mauer hingegen viel stärker zum Tode durch direkte Einwirkung, aber auch zum Erschrecken und zur weiteren Beeinträchtigung kranker Menschen geführt hatten.

Literatur:

SCHAUER, H. *Zentralinstitut für Jugendforschung (ZIJ): Parlamentsstudie 80 – Teilbericht 5 – Einstellungen zum Marxismus-Leninismus, zu Atheismus und Religion.* Leipzig, 1980. Online: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0168-ssoar-375626>

Kontakt na autora příspěvku:

Dr. phil. Stefan Winckler
Historian and free-lance publicist
Holzgasse 3
63825 Schöllkrippen
Deutschland
e-mail: historiker-stefan-winckler@web.de

